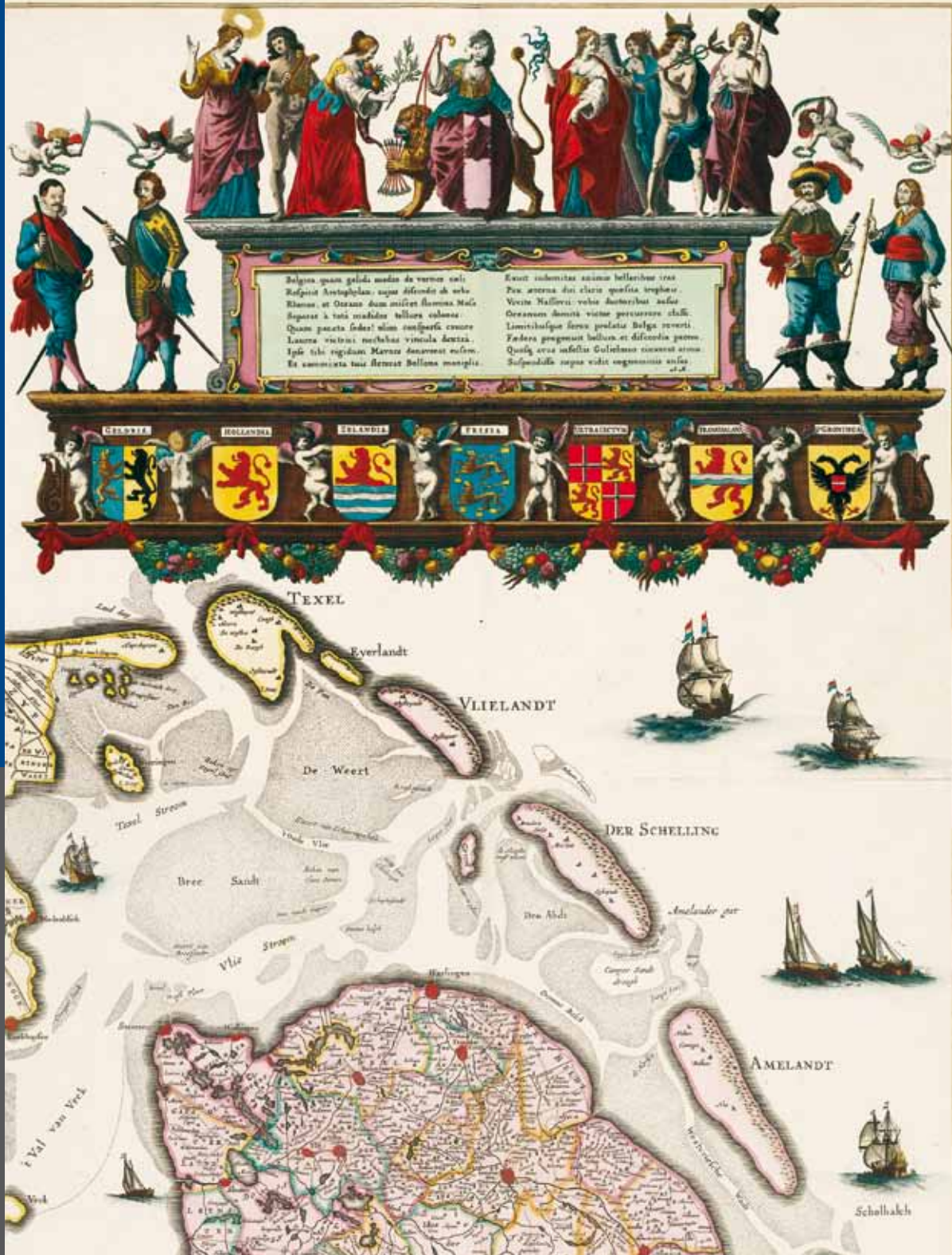

Caert Thresoor

Het verzamelen van
zeekaarten

Jodocus Hondius
(1563-1612)

Kaarten van de
Holocaust

2013 - 4 **32**

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 111 Hans Ferwerda
Het verzamelen van zeekaarten. Hoe een thematische verzameling van oude kaarten tot stand kwam
- 123 Peter van der Krogt
Jodocus Hondius (1563-1612)
- 128 Harrie Teunissen
Kaarten van de Holocaust
- 138 **Kaartencollecties in Nederland**
- 140 **Besprekingen**
- 142 **Varia Cartographica**
- 146 **Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven**

Afbeelding omslag:

Detail eerste wandkaart van de Zeven Provinciën uit 1651

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Ferjan Ormeling, drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit, drs Marleen Smit.
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (volledige jaargangen tot en met 2009; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2595 LN Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting

Secr.: Martijn Storms, Koerlingwei 10, 6843 XS Arnhem
ABN AMRO - rek.nr.: 40.85.79.447

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00; België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl

ABN AMRO, rek.nr. 40.85.79.447

BIC: ABNANL2A; IBAN: NL19ABNA0408579447

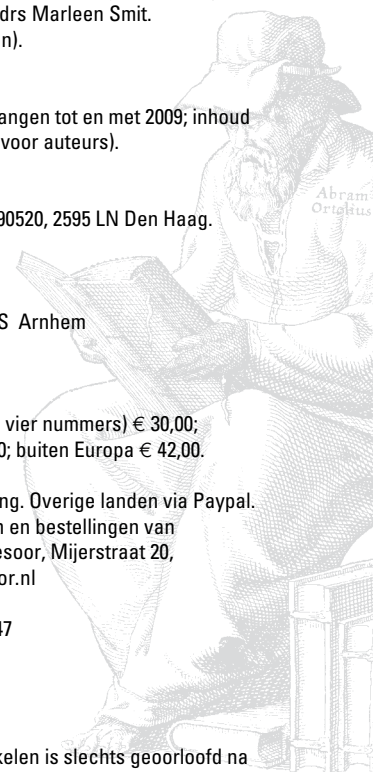
ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De redactie dankt de onderstaande **Vrienden** van **Caert-Thresoor**

G. van Loon, Antwerpen

Peter van der Krogt, Delft

H. Kok, Lisse

Steeff Lemmers, Lisse

M. Ostermann, Monnickendam

D. de Pagter, Telluride, USA

H.J. Verhoeff, Wassenaar

Sichting Historische Cartografie van de Nederlanden

Leen Helmink, Amersfoort, www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps and Restoration-Workshop
Paul Peters, Eerbeek, www.irisglobes.nl

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem, www.bubbkuyper.com

MERCATOR

Achter Clarenburg 2

3511 JJ Utrecht - NL

Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

Caert-Thresoor is onder andere voor liefhebbers van oude kaarten en voor verzamelaars die liefst alle oude kaarten van een bepaald gebied in handen krijgen. Maar daarnaast kan men ook thematische kaartverzamelingen opzetten, gericht op het tonen van alle karakteristieke eigenschappen van een speciaal kaartthema en de ontwikkelingen daarin, zonder te streven naar volledigheid. In deze tijd van elektronische zeekaarten horen 20e-eeuwse papieren zeekaarten binnenkort ook tot de oude kaarten. De auteur beschrijft hoe zijn belangstelling en betrokkenheid heeft geleid tot een thematische verzameling.

Inleiding

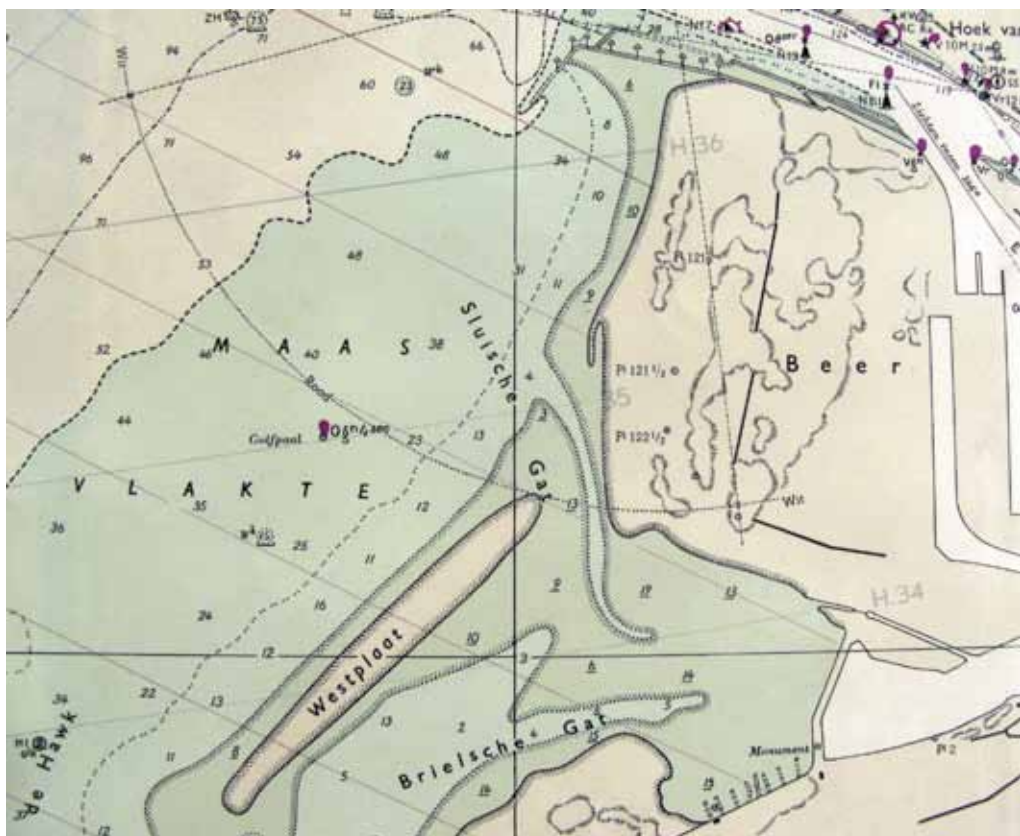
In 1976 schreef drs J.E. Romein in het *Kartografisch Tijdschrift* (1976.II.2) "Lof der Zeekaart", een Loflied op Zeekaarten, waarin hij rept over de "vrijwel kleurloze zeekaarten met tere zeekleuren als zachtblauwen, grijs en wit". Het is nog steeds een genoegzaam artikel te lezen, maar er valt nog veel meer te ontdekken in zeekaarten dan daar wordt vermeld. Als voorbeeld van wat Jan Romein mogelijk voor ogen had toont afbeelding 1 een fragment van de Nederlandse zeekaart nr.1206. Deze kaart geeft nog diepten weer in decimeters, wat tegenwoordig zeer ongewoon is. Het is zonder meer een mooie kaart.

H.J.G. Ferwerda. De auteur heeft zich gedurende zijn hele carrière ambtshalve bezig gehouden met zeekaarten. Na enkele jaren als stuurman Grote Handelsvaart was hij van 1971-2003 werkzaam bij de Hydrografische Dienst van de Koninklijke Marine; eerst als hydrograaf aan boord, later als nautisch kartograaf en als adviseur bij het Bureau Hydrografie. Vanaf 1974 is hij zeekaarten gaan verzamelen.

Het verzamelen van zeekaarten

Hoe een thematische verzameling van oude kaarten tot stand kwam

1. "Vrijwel kleurloze zeekaarten met tere zeekleuren als zachtblauwen, grijs en wit". (Detail van NL zeekaart 1206, Noordzee, Zeegaten van Hoek van Holland en Goeree, 1:50.000 uitgave 1958, editie 1961)

Ik wil graag wat laten zien van de grote variëteit die er toch bestaat in zeekaarten vanaf circa 1900 of wat eerder. We hebben het dan voor een deel over een inmiddels afgesloten kaarten-tijdperk; de kaarten die voor het eerst in groten getale gedrukt werden, van steen of van koperplaat. De kaarten ook van vóór het tijdperk van de wereldwijde standaardisering van zeekaarten. En grotendeels van vóór de elektronische plaatsbepaling op zee. Het zijn dus vrij recente gebruikskaarten, waarvan de meeste (uiteindelijk) ook in offset zijn gedrukt. Nog niet erkend als 'antieke kaarten' en misschien in die zin wat afwijkend van vele andere kaarten in *Caert-Thresoor*. Ik realiseer me dat bijvoorbeeld het Scheepvaartmuseum in Amsterdam duizenden van zulke

zeekaarten bezit, terwijl ik nu circa 500 zeekaarten en kaartfragmenten heb die zeker niet systematisch verzameld zijn en normaliter ook niet toegankelijk voor het grote publiek. Maar waar mijn verzameling geen volledigheid nastreeft, bestaat deze uit bewust gekozen exemplaren.

Het tot stand komen van de verzameling

De aanleiding voor het verzamelen van zeekaarten was de vondst van een oude kaart in 1975 aan boord van het schip waarop ik toen voer. Het was de British Admiralty (BA) kaart 2100 Plateau des Minquiers, ten zuiden van Jersey. Twee dingen vielen toen op aan die kaart: hij had een klein formaat (voor een zeekaart) en hij was dermate lastig te lezen,

dat ik de (vervallen) kaart als curiositeit heb meegenomen. In eerste instantie had deze kaart het levenslicht gezien in 1899, maar dit was een herdruk uit 1954, van de laatste uitgave (1936). Op de (streng

gereguleerde) levensloop van een zee-kaart wordt nog teruggekomen. Vanaf dat moment heb ik meer kaarten bewaard, die me op een of andere manier opvielen.

2. Detail van een kaart waarin het verschil tussen diep en ondiep pas bij nauwkeurige bestudering duidelijk wordt. (BA 2100, Plateau des Minquiers, 1:45.600, Uitgave 1899, editie 1936, druk 1954)

3. Voorbeeld van een zeer drukke kaart, die dankzij duidelijke steunkleuren goed leesbaar is. (Detail van Noorse kaart 42, Den Norske Kyst; Gjaesingen – Halten; 1:50.000, editie 1980).

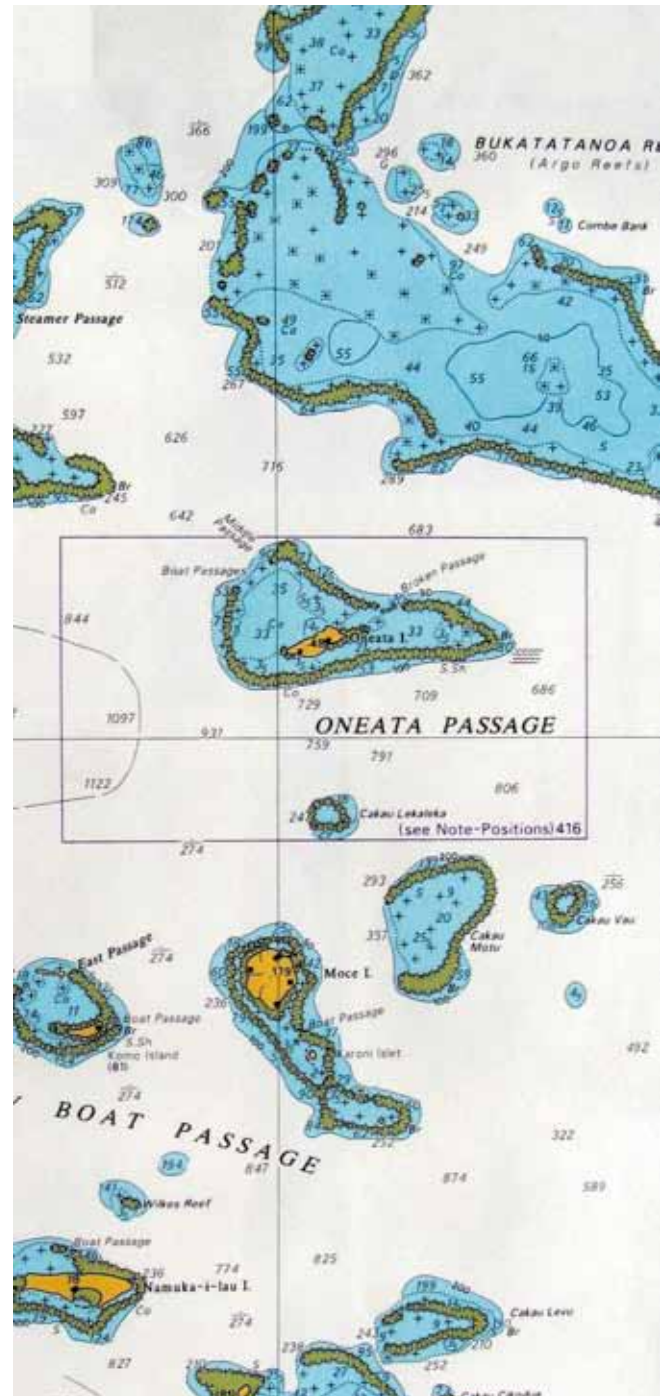
De verzameling bestaat nu uit vervallen kaarten (dat zijn kaarten die vervangen zijn door nieuwere edities en normaliter worden vernietigd) van diverse producerende landen. De overmaat is van de British Admiralty, maar de verzameling bevat verder ook Nederlandse, Franse, Duitse, Australische, Nieuw-Zeelandse, Deense en Noorse zeekaarten evenals exemplaren van diverse andere landen (zie ook afb. 3). De collectie bevat maar weinig oude Nederlandse kaarten doordat al het kaartmateriaal van Indonesië inmiddels aan dat land was overgedragen en omdat na de oorlog alle Nederlandse kaarten geheel waren vernieuwd.

De verschijningsvorm van zeekaarten is in de twintigste eeuw wereldwijd langzaam maar zeker erg gaan veranderen, door de toenemende standaardisatie, met name na het ontstaan van de International Hydrographic Organization (IHO) te Monaco, in 1921. Kaarten werden steeds meer gelijkvormig, in formaat, schaal, eenheden, kaartrand, schrift, afkortingen en symboolgebruik, waaronder kleur. (zie afb. 4 en 5)

Specifieke nationale verschillen verdwenen grotendeels. Vanaf 1970 ontstonden stapsgewijs de Internationale Zeekaarten, die door hun uniformiteit in principe gemakkelijk door alle nationaliteiten gebruikt of uitgewisseld kunnen worden.¹ Mijn verzameling bevat vooral kaarten van vóór die sterke standaardisering, hoewel er ook moderne kaarten bij zitten, al was het maar om de verschillen te laten zien. Standaardisatie was overigens wel een vereiste voor het kunnen ontwikkelen van de (wereldwijde) elektronische zeekaarten (Electronic Navigation Chart, ENC) die thans steeds meer terrein winnen.²

Niet alle zeekaarten zijn even interessant, moet ik toegeven. Maar als er gedurende het werk kaarten passeerden die – om welke reden dan ook – aantrekkelijk waren of in ieder geval bijzonder, probeerde ik er een exemplaar van te pakken te krijgen, bijvoorbeeld op het moment dat hij vervallen werd verklaard. Later werd mijn hobby wel bekend binnen de Dienst en werden mij incidenteel vanzelf kaarten aangeboden. Regelmatig kwam ik dan ook thuis, met een opgerolde zeekaart achter op de fiets.

Zeekaarten zijn groot en zwaar. En het thuis opslaan werd op den duur dan ook wel lastig, waardoor ik dan ook steeds vaker aarzelde of ik een bepaalde kaart

4-5. De fragmenten tonen de ontwikkelingen in de zeekaarten in 100 jaar, bijvoorbeeld door grotere beschikbaarheid van gegevens, kleurgebruik, invoeren van meters in plaats van vademen, verdeling van dieptecijfers, aanbrengen van geografisch kaartnet en natuurlijk de productiewijze: kopergravure versus moderne fotografische processen. (Details van BA kaart 441, Fiji-Islands, Eastern Group, 1:350.260, uitgave circa 1890, editie 1920, druk 1945 en [Figuur 5], details van zelfde kaartnummer BA kaart 441, maar nieuw uitgegeven in 1998)

nog wel mee naar huis zou nemen. Het alternatief was dat de kaart simpelweg vernietigd zou worden, wat dan toch een reden was hem maar weer mee te nemen; tenslotte zijn zeekaarten ook uitstekend om (school-) boeken mee te kaften; mijn kinderen zijn daar groot mee geworden. Door de druk van ruimtegebrek en verzameldrift ben ik er op zeker moment toe overgegaan om van sommige kaarten alleen nog maar een fragment (formaat A-4, of een veelvoud daarvan) te bewaren

(zie afb. 6). Dat moet een gruwel zijn voor de echte kaartenliefhebber en ongetwijfeld nog meer voor collectiebeheerders. Maar van sommige kaarten ligt het bijzondere niet zozeer in de gehele kaart, maar slechts in bepaalde elementen uit die kaart. Het kan bijvoorbeeld gaan om de wijze van plaatsing van dieptecijfers, de topografie, om een afwijkende kaartrand, een opvallend titelblok (zie afb. 7), of om een uitsnede van een of meer 'kaartnoten' (aanwijzingen voor de zeeman). Het ver-

zamelen van fragmenten blijkt daartoe een erg praktische oplossing! Zo zijn er – naast circa 300 volledige kaarten – circa 200 fragmenten verzameld, die wel alle voorzien zijn van de titel en andere administratieve gegevens van de kaart. Want, zoals eerder gememoreerd, het kunnen nagaan van de levensloop van een zeekaart is essentieel. Alle kaarten/fragmenten zijn daarbij systematisch beschreven in Excel, waardoor er op vele thema's of kenmerken gezocht kan worden.

6. Een aantal uitgeknipte kaartfragmenten (formaat A-4) maakt deel uit van de Verzameling; alle voorzien van titelblok en administratieve gegevens. De fragmenten tonen steeds bijzondere aspecten of stijl van de inhoud van zeekaarten.

Veel kaarten zijn alleen bewaard vanwege de arbitraire 'schoonheid' van het weergegeven kaartbeeld (zie afb. 8), bijvoorbeeld de beeldende reliëfweergave, of juist de leegte van een kaartblad, de

7. Bijzonder titelblok van de BA kaart 443, van de haven van Santiago op Cuba. Gemeld wordt dat deze kaart grotendeels gebaseerd is op een Amerikaanse kaart. (BA 443, Cuba, South Coast, Santiago Harbour, uitgave circa 1900, editie ca 1940).

grafische weergave van een atol, of fraaie 'kustprofielen' op de kaart.

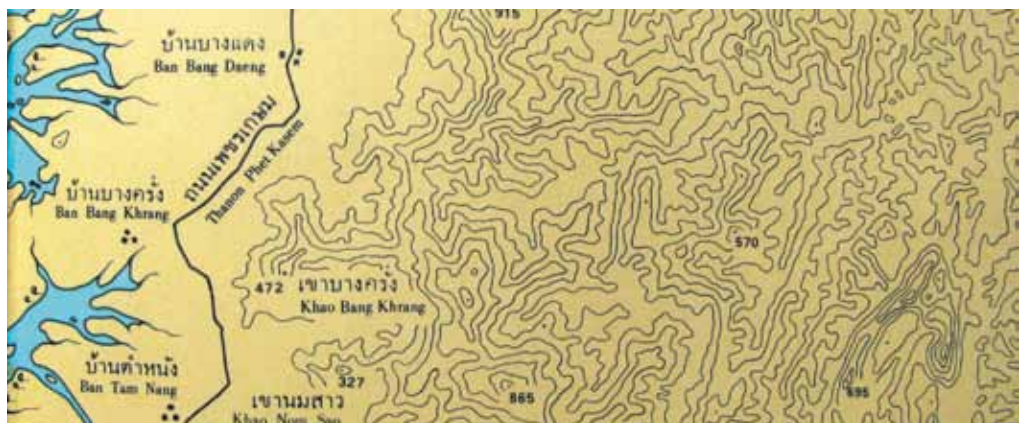
Andere exemplaren zijn interessant vanwege kartografische aspecten, zoals leesbaarheid, de gebruikte diepte-eenheid, kleurgebruik, de dichtheid of het patroon van dieptecijfers, de wijze van generalisatie, de overdreven weergave van hoogtelijnen, (zie afb. 9), of een speciale kaartprojectie, enz.

Maar die interesse kan ook gewekt worden omdat de kaart soms een gebied laat zien vóórdit dit een buitengewone ontwikkeling doormaakte (zie afb. 1). Soms kan de aard van teksten of waarschuwing-

8. Bijzondere reliëfweergave langs de kust. Door het zware contrast ontstaat een grafisch fraai kaartbeeld. (BA 2542, New Zealand, Stewart Island, Port Pegasus, 1:36.400. Uitgave 1857, Editie 1861, druk 1971)

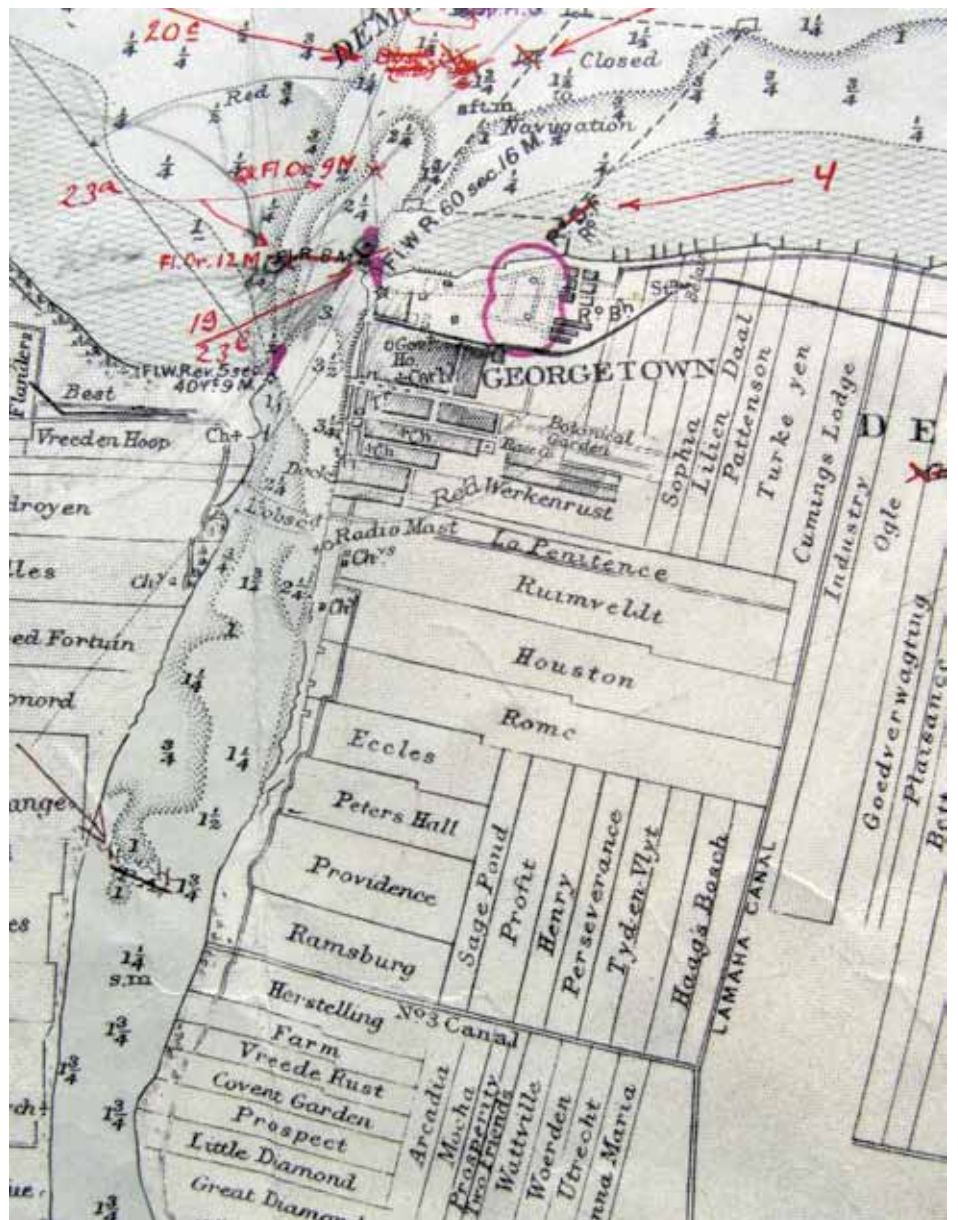
en op de kaart de reden zijn hem te bewaren (zie afb. 10), of soms is de naam van de maker de aanleiding, dan weer een onverwacht thema op de kaart. (zie afb. 11).

9. Zeer gedetailleerd maar voor de navigatie weinig functioneel hoogtelijnenbeeld. (Detail van Thaise kaart 307, Andamane Zee, Phangnga to Ranong, 1:200.000, uitgave 1983, editie 1993)

10. Zeegebied in de omgeving van de Sudanese Sawakin eilanden. Hierin zijn naast grote diepten plotselinge riffen, gerapporteerde ondiepten en rotsputen te zien (waarvan de positie soms twijfelachtig is: "PD", position doubtful) Vandaar de waarschuwing voor zeevarenden. (Detail van BA 81, Red Sea, Sawakin to Ras Qassar, 1:300.000, uitgave 1991)

11. De haven van de hoofdstad van Guyana, Georgetown, met de tot de Nederlandse tijd teruggaande namen van de kadastrale percelen. Dit kaartfragment heeft gediend als "legger" exemplaar, te zien aan de genummerde correcties die erop werden geregistreerd. (BA nr 527, British Guiana, Approaches to Demerara and Essequibo rivers, 1:144.500, Uitgave 1872, editie 1939, druk 1960).

De levensloop van een zeekaart

Wereldwijd worden zeekaarten tegenwoordig gepubliceerd door overheidsinstanties. Het is een overheidstaak, zoals het dat meestal ook al was voordat dit werd overeengekomen binnen de IMO. Een zeekaart aan boord van een schip dient formeel 'van kracht' te zijn (dat wil zeggen hij is nog niet formeel vervallen verklaard) en moet bijgewerkt zijn aan de hand van gepubliceerde correcties. Kaarten van verschillende drukdatum kunnen toch beide aan de eisen voldoen, mits steeds alle gepubliceerde correcties zijn verwerkt. Qua inhoud zijn de kaarten dan identiek, wat onder meer van belang is bij juridische kwesties. Zo kan een kaart die bijvoorbeeld voor het eerst werd gedrukt in 1882 nog steeds van kracht zijn naast een zogenaamde 'Kleine (her-)Druk' van 1938, mits alle correcties – gemeld door middel van *Berichten aan Zeevarenden* – zijn verwerkt.³

Pas wanneer er te ingrijpende wijzigingen op de kaart noodzakelijk zijn zal de kaart van 1882 formeel vervallen; er

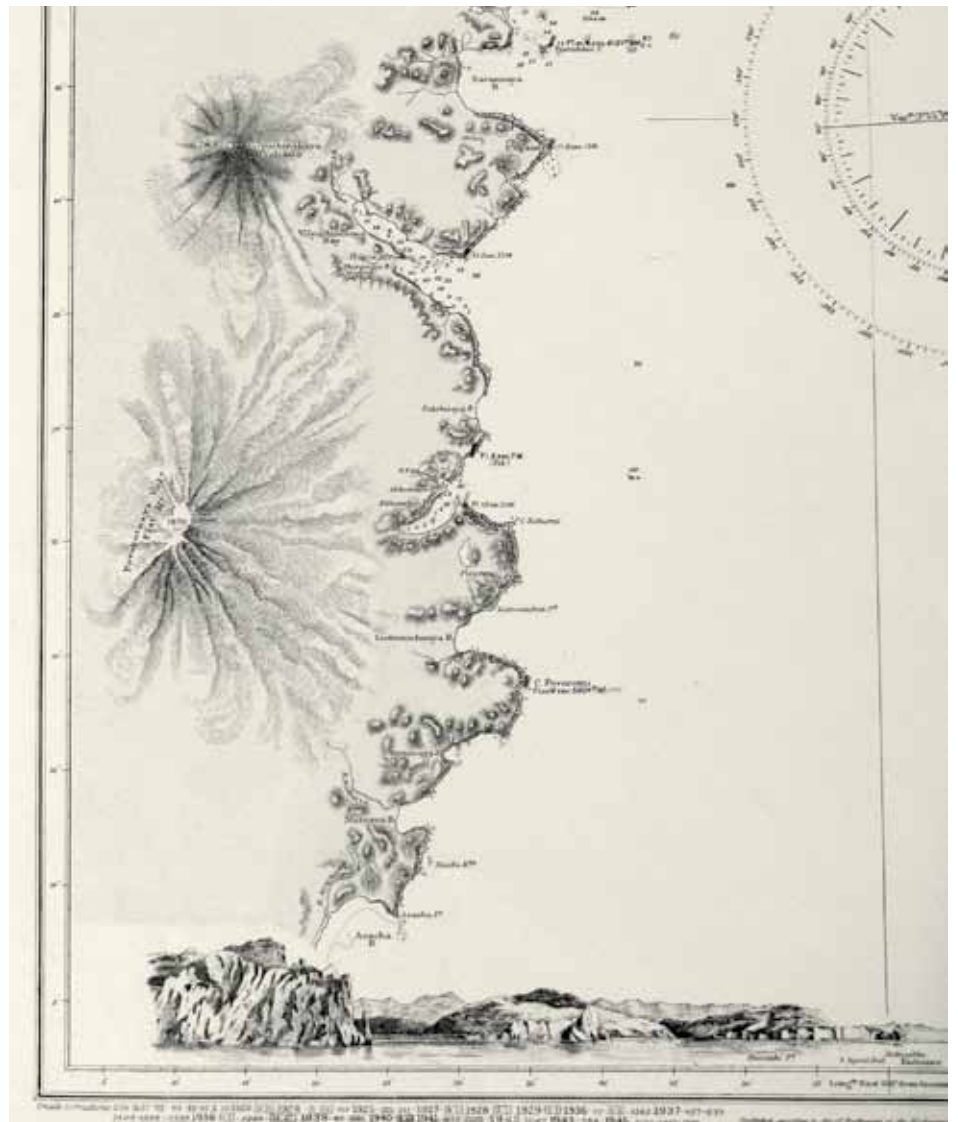

12-13. Een typisch voorbeeld van een zeer 'antiek' kaartbeeld, dat nog ver in de 20e eeuw op navigatiekaarten in gebruik was. De ruïne van Victoria Settlement, de officiële naam van Port Essington (een inmiddels verlaten haven aan Australië's noordkust), vormt het geografisch referentiepunt van deze kaart. (AUS kaart 18, Australia, Port Essington, 1:72.913, uitgave 1840, editie 1978)

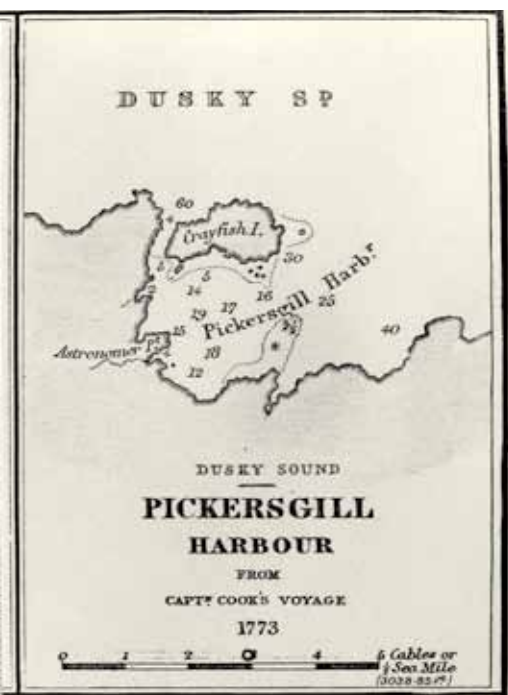
komt dan een *Hernieuwde Uitgave* (Engels: New Edition) uit en iedere gebruiker zal dan een nieuwe kaart moeten kopen. Het oorspronkelijke kaartbeeld van 1882 blijft dan veelal grotendeels gehandhaafd; de noodzakelijke wijzigingen zijn in de hernieuwde uitgave verwerkt. Het gaat dan bijvoorbeeld om het toevoegen van een haven, of van een nieuw dieptebeeld. Met deze 'hernieuwde uitgave' kan de kaart vaak weer jaren mee, vooral in gebieden waar wijzigingen niet zo talrijk zijn.

Als extreem voorbeeld noem ik in dit verband de Australische kaart Nr. 18. De eerste uitgave hiervan vond plaats in 1840, de hernieuwde uitgave in 1978. Dat betekent, dat die kaart in 1979, (dus na 139 jaar) nog steeds in gebruik is, grotendeels met het kaartbeeld van 1840, met alle bijzonderheden van kaartnet, projectie, schaal, namen, schriftsoort, randverdeling, wijze van reliëfweergave, enz. In 1840 ongetwijfeld als kopergravure geproduceerd en in 1979 in offset gereproduceerd. Maar die relatief recente kaart van 1979 geeft een uitstekende terugblik op de kaart van 1840 (zie afb. 12 en afb. 13).

Een 'Nieuwe kaart' tenslotte wordt uitgegeven wanneer óf de uitsnede óf de schaal van de kaart belangrijk wijzigt, óf een nieuwere wijze van symbolisatie dan wel gebruik van andere eenheden wordt ingevoerd (vadem versus meter, bijvoorbeeld). Bij een Nieuwe Kaart wijzigt de datum van eerste uitgave (zie bijvoorbeeld afb. 4 en 5 waar voornamelijk de 'metrificatie' geleid zal hebben tot publicatie van een 'Nieuwe Kaart', in 1998).

14. Fragment zeekaart met een prachtig grafisch beeld inclusief een fraaie kustverkenning van een deel van Kamtsjatka, met de Avatcha Baai, waaraan thans de hoofdplaats Petropavlovsk-Kamchatskiy ligt. Tijdens de Krimoorlog werd deze afgelegen plaats ook door een gemeenschappelijk Brits-Frans eskader aangevallen. (BA 1041 Kamchatka, East Coast, Outer Bay of Avatcha, 1:293.000, uitgave 1835, editie 1902, druk 1968)

15. Plankaartje van Pickersgill Harbour), opgenomen in 1773 onder leiding van kapitein James Cook. (BA kaart 2589, *New Zealand, South Island. Sheet XII, Foveaux Strait etc. Oorspronkelijke uitgave 1858; editie 1972, druk 1975*).

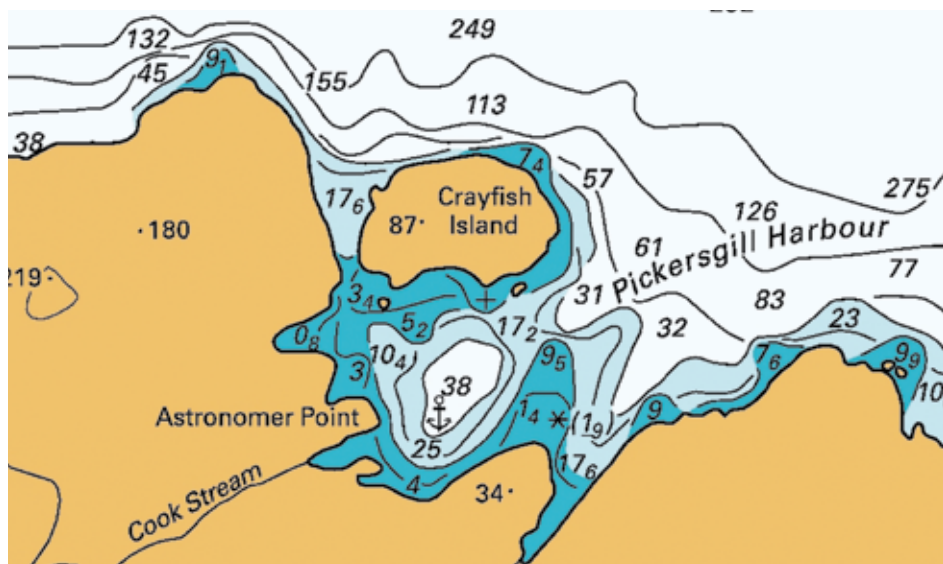
Ook een mooi voorbeeld is BA 1041 De eerste uitgave van deze kaart stamt uit 1835. In 1968 is de kaart weer gedrukt met een (vrijwel) ongewijzigd kaartbeeld (zie afb. 14) In 2013 bestaat van dit gebied (Avatcha Bay) overigens geen BA-kaart meer.

Ook wel bijzonder is een plankaartje, Pickersgill Hr, weergegeven op BA 2589 (zie afb. 15). Een survey in Nieuw Zeeland in 1773 onder kapitein Cook staat in 1975 nog op een van kracht zijnde kaart! Op het Astronomer Point heeft ongetwijfeld een astronomische plaatsbepaling plaatsgevonden.

Op de huidige Nieuw-Zeelandse kaart staat het baaitje ook nog afgebeeld (zie afb. 16). Het in 1773 onbenoemde riviertje heeft inmiddels de naam van Cook gekregen. Richard Pickersgill was overigens een van Cook's officieren.

Verandering in navigatietechnieken

De laatste eeuwen is er in de wijze van navigatie wezenlijk niet zoveel veranderd; althans globaal tot de Tweede Wereldoorlog. Navigatie uit zicht van land vond plaats door middel van hoekmetingen op hemellichamen. En varend langs de kust was de zeeman vooral afhankelijk van kompaspeilingen en de herkenbaarheid van de kust en eventuele navigatie-

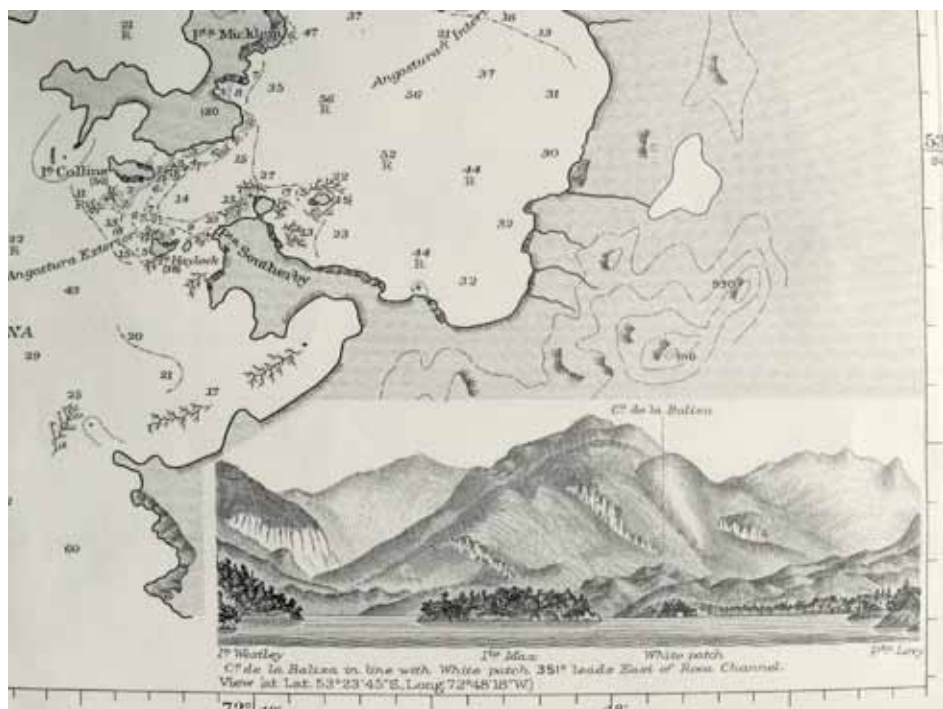

16. Pickersgill Harbour op een recente kaart (NZ kaart 7656, *New Zealand, South Island, Dusky Sound, 1:25.000; uitgegeven in 2000*).

merken als vuurtorens en bakens, veelal gebruik makend van zogenaamde geleidelijnen en merklijnen, meestal om ondiepten te mijden.⁴

Daarom werd veel werk gemaakt van het weergeven van kustkenmerken. Niet alleen werd het reliëf op de kaarten vaak zeer gedetailleerd en natuurgetrouw weergegeven in fijne gravure, maar ter ondersteuning werden kustverkenningen, (kustprofielen, views), panorama-afbeeldingen van belangrijke kustgedeelten, aan de

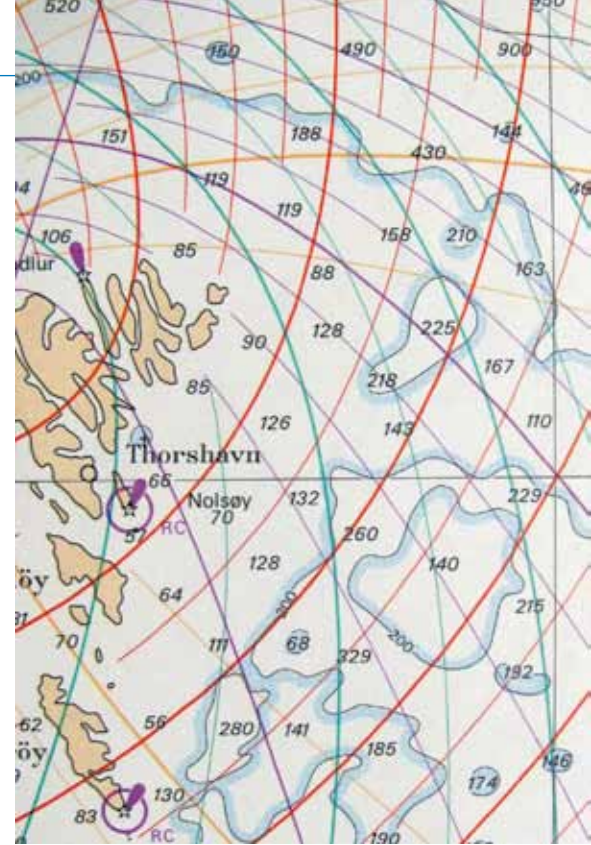
kaarten toegevoegd (zie afb. 17). Tijdens de hydrografische opnemingen werden deze 'views' vakkundig geschilderd of getekend en later door de kartografen – zodochtig vereenvoudigd – op de kaart gezet. De kaart op afbeelding 17 werd overigens nog in 1960 in koper gegraveerd. Reden is waarschijnlijk dat de BA nog diverse kopergraveurs in dienst had, die – naast correctiewerk op oudere kaarten – als "stopwerk" ook nog nieuwe kaarten produceerden. Ook eind 1974 heb ik ze nog aan het werk gezien.

17. Weergave van een kustverkenning voor de aanloop van een baai. Bijzonder van deze kaart is ondermeer, dat hij in 1960(!) in koper werd gegraveerd, om vervolgens wel via offset te worden gedrukt. (BA 547, *Chili, Plans in the Estrecho de Magallanes, (Plan van Caleta Notch) 1:18.000, uitgave 1960*)

18. Weergave van kerktorens als kenbare punten op de kaart van het IJsselmeer. Ook zijn de contouren van Zuidelijk Flevoland te zien, dat in 1968 werd drooggelegd. De aanzet van de Hollandse brug ligt er. De naam "Gooimeer" komt al voor. (NL 1351, 1:150.000, uitgave 1960, editie 1965)

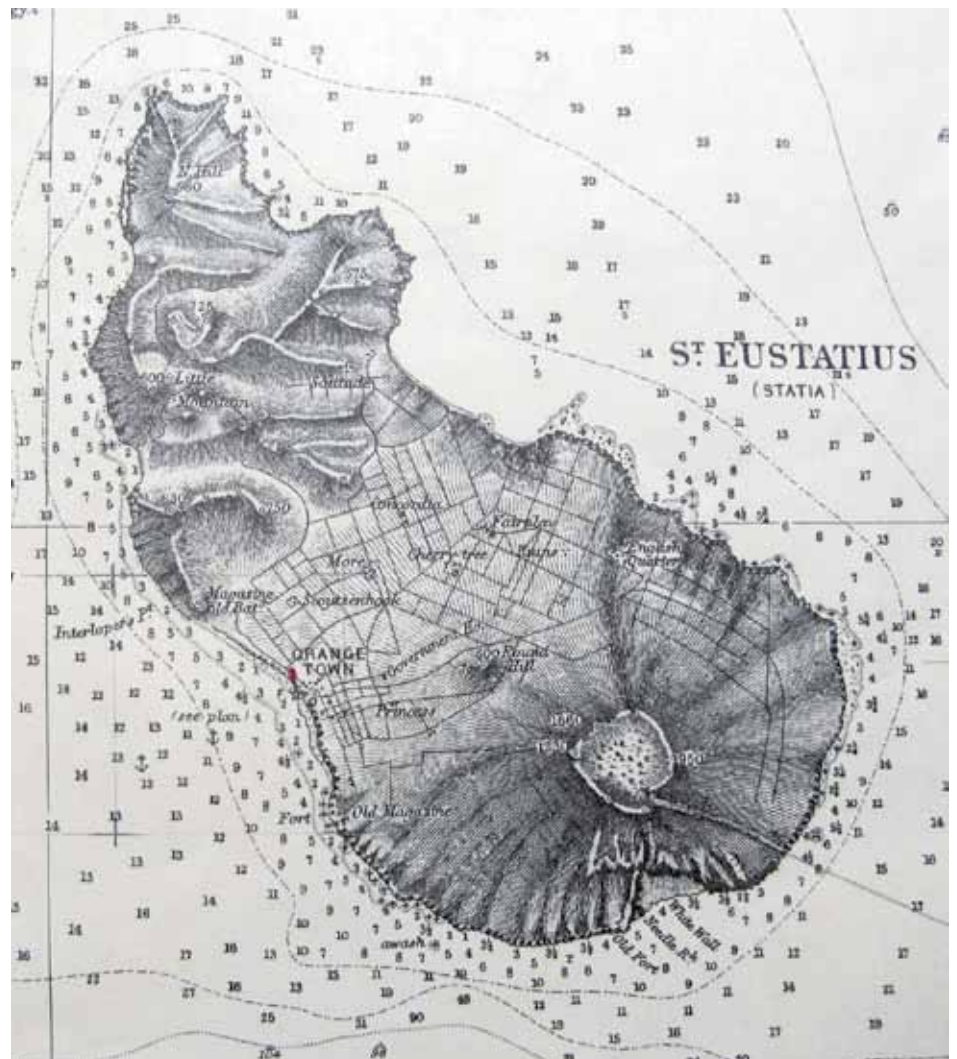

19. Overdruk van Loran-C patronen; in dit geval geel, rood, paars en groen, op Noorse kaart 304, omgeving Faerøer (NOR 304, Norskehavet, Norge Island 1:3500.000, uitgave 197)

Kustkenmerken ("kenbare punten") konden overigens van alles zijn: bergtoppen, gebouwen, vuurtorens, watertorens, kerken (zie afb. 18) en bakens natuurlijk, maar ook 'kenbare bomen', vooral in tropische gebieden, of watervallen, of afwijkende kleuren op een rotswand. En op zee vielen daar natuurlijk ook boeien, bakens en lichtschepen onder.

Pas na de Tweede Wereldoorlog kwamen elektronische middelen beschikbaar, zoals Loran, Decca en Omega. De zee kaarten werden (optioneel) voorzien van een overdruk van (meestal) hyperbolische patronen, om de elektronische positiegegevens te kunnen plotten (zie afb. 19). En schepen kregen radar, waardoor afstandmeting tot de wal mogelijk werd. Overigens was het niet zo, dat ieder schip meteen over deze navigatiemiddelen beschikte. Het was bepaald niet ongebruikelijk dat schepen nog jaren zonder Decca enz. rondvoeren, zodat men nog steeds was aangewezen op astronomische bestekken en zichtnavigatie (de ambachtelijke methode, wat overigens wel een uitdagende en leuke wijze van navigeren is).

De zee kaarten moesten dus nog steeds voldoende aanknopingspunten bieden voor het eenduidig identificeren van kustkenmerken. Met radar kun je trouwens niet met zekerheid vlakke kusten detecteren. Op de Nederlandse kust vormen

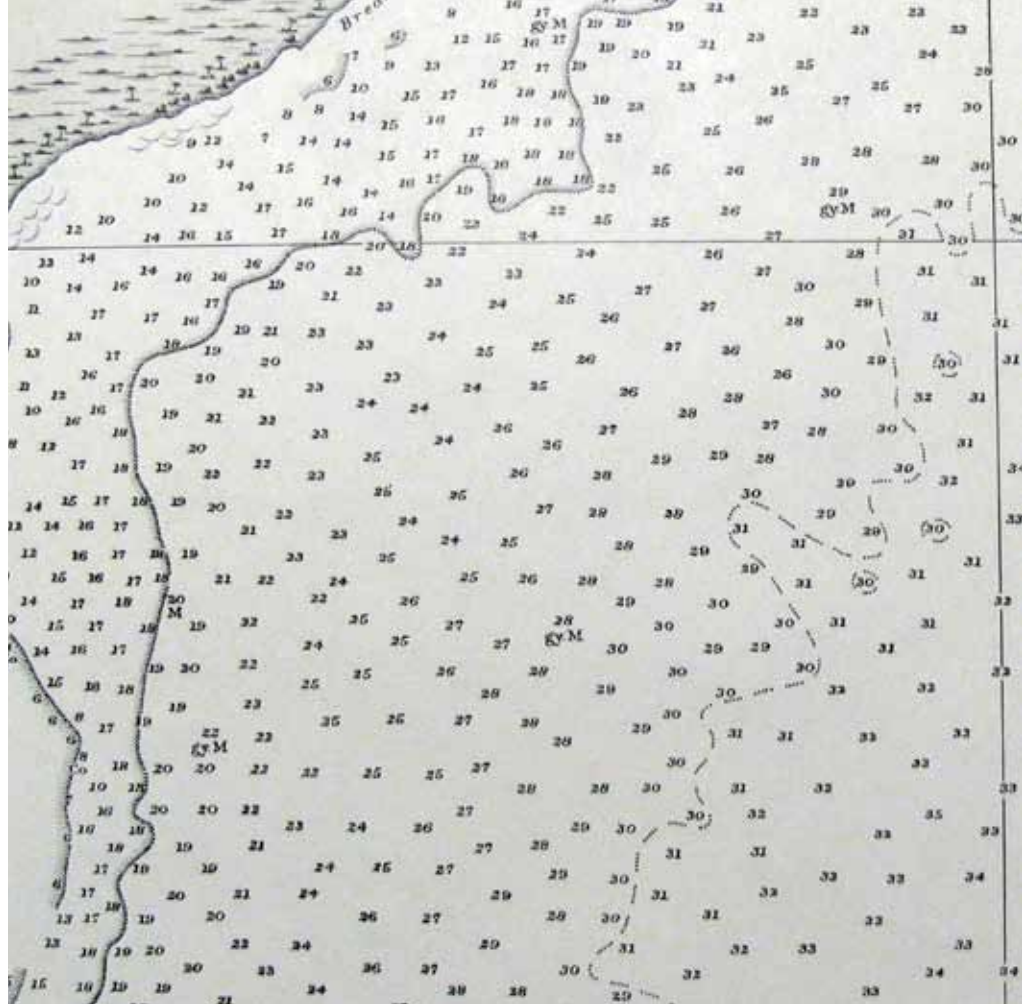
20. Indrukwekkende reliëfweergave van St Eustatius. (Detail van BA 487, West Indies, Leeward Islands, St. Christopher & Nevis, Statius & Saba, 1:57.000, uitgave 1864, editie 1927, gedrukt 1955).

dijken, gebouwen en soms zelfs spoorlijnen betere radarkenmerken dan de strandlijn. Ook werden veelal radar-reflectoren aangebracht ten behoeve van de navigatie, vooral op boeien en bakens.

Op het punt van herkenbare kusten zijn veel andere landen (kartografisch gezien) stukken interessanter. Dat geldt bijvoorbeeld voor Ierland, Schotland, maar ook voor sommige Caraïbische eilanden en Indonesië. Nou ja, eigenlijk voor alle gebieden met veel reliëf. Als voorbeeld toont afbeelding 20 een detail van een kaart met indrukwekkende reliëfweergave van Sint-Eustatius. Het valt op dat de noord-oostzijde van het eiland slecht is voorzien van dieptecijfers. Dat komt omdat de Noordoostpassaat het lastig en gevaarlijk maakt om op die kust lodingen te verrichten, zoals ik uit eigen ervaring weet.

Schaalverschillen

Een bijzonderheid van zeekaarten is het enorme verschil in schaal van de aan boord gebruikte kaarten. In havens ligt de grootste schaal rond de 1:10.000. Langs de kust van 50.000 tot 100.000. Maar voor oversteken over zeeën is dat al gauw 1:400.000, en voor oceanen worden overzichtskaarten op schalen van 1:3.500.000 tot wel 1:10.000.000 toegepast. In zeekaarten wordt altijd gegeneraliseerd 'naar de veilige kant'. Dat wil zeggen dat, wat er ook weggelaten wordt, de ondiepste of gevaarlijkste punten te allen tijde behouden moeten blijven in de kaart, wat tot enorme vertekening kan leiden. Op afbeelding 21 is (rechts-

22. Regelmatig patroon van dieptecijfers, wat vertrouwen geeft in de kwaliteit. (BA 1572, Caribbean Sea, Honduras, Commerce Bight (North), 1:18.150 druk ca 1975).

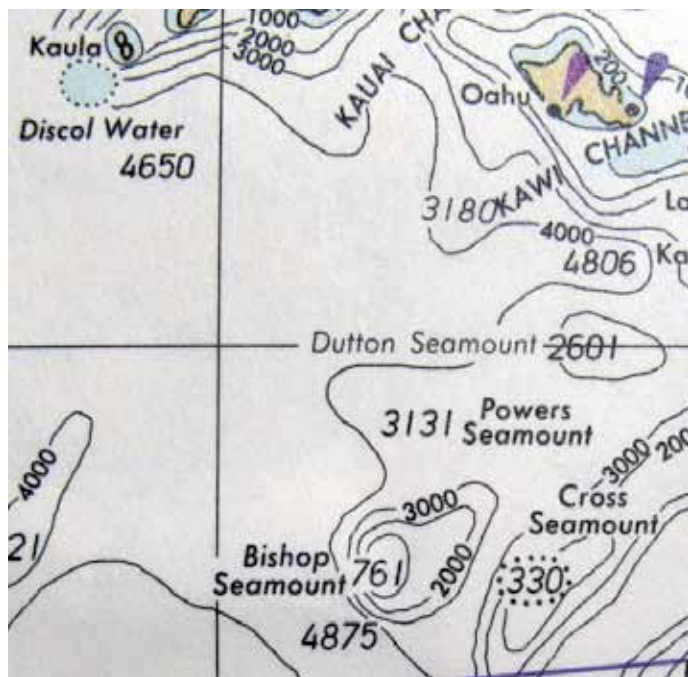
onder) een onzekere gerapporteerde ondiepte van 330 m (stippellijntje) gehandhaafd; die heeft op deze schaal een diameter van circa 15 mijl. Zo'n ondiepte zal in de praktijk vaak niet aanwezig blijken, maar kan ook een indicatie zijn voor een nòg ondieper plekje. (Overigens zou

het 330 m-plekje van belang kunnen zijn voor onderzeeboten).

Kaartgebruik en betrouwbaarheid

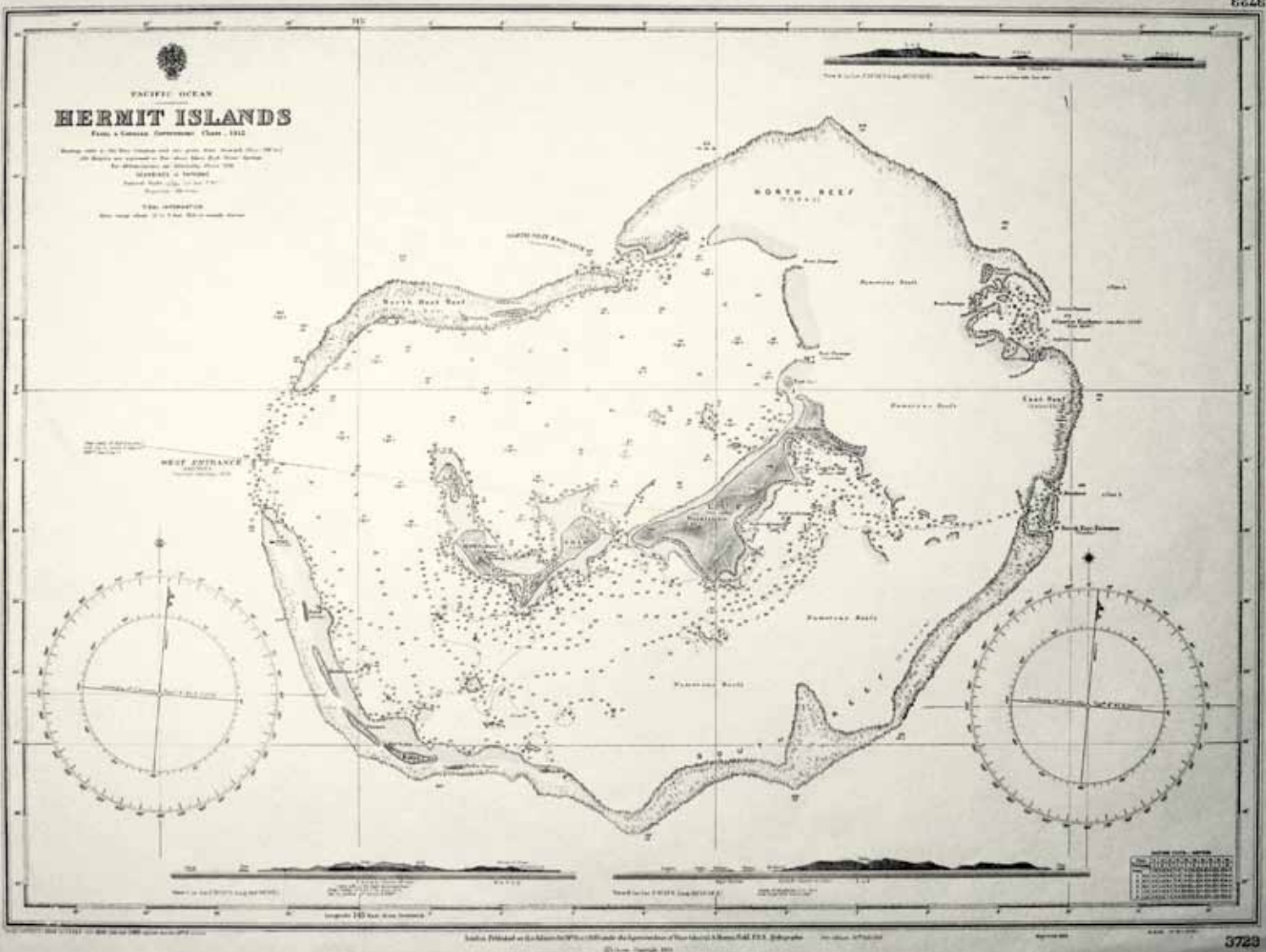
Romein rept in zijn artikel uit 1976 over het vele wit, dat voorkomt in de zeekaart. In z'n algemeenheid valt er heel veel te

21. De gerapporteerde (on-)diepte van de Cross Seamount, ten zuiden van Honolulu, is twijfelachtig, maar is t.g.v. de zeer kleine kaartschaal enorm vergroot weergegeven. (Detail van de USA kaart 50, North Pacific Ocean, Hawaiian Islands, 1:10.000.000, uitgave 1977).

23. Onvolledig dieptebeeld wat maant tot uiterste voorzichtigheid. Noord-Australië, Van Diemengolf (AU 99, Australia North Coast, Cape Don to Cape Wessel, 1:500.000, uitgave 1948, editie 1958, druk 1970)

24. Een prachtig (karto-)grafisch beeld van een atol. Wit zeegebied met nauwelijks dieptecijfers bij de Hermit Eilanden in de Bismarck-archipel. In dit geval duidt dat gebrek aan dieptecijfers niet direct op een gevaarlijke situatie: Vóór de komst van het echolood was het praktisch ondoenlijk diepten te meten in deze 'onmetelijk diepe' omgeving. (zie echter ook fig 4, waarin toch een rijtje dieptecijfers voor komt; hier heeft men steeds gemeten tot 150 vadem diep (= 274m), maar geen grond aangetroffen) (BA 3723, Pacific Ocean, Hermit Islands, 1:50.383, uitgave 1909, editie 1913, druk 197)

vertellen over het gebruik van kleuren in zeekaarten. Hier moet volstaan dat in de praktijk de 'diepere' delen van de zeekaart steeds wit zijn. De achtergrond hiervan is, dat een zeekaart een werkkaart is; de zeeman moet daarop allereerst zijn koerslijnen uitzetten, in de planningsfase. En vervolgens, tijdens de reis, moet hij op gezette tijden (afhankelijk van de schaal om de 5 minuten, elk kwartier, eens per uur, of zelf maar tweemaal daags) zijn positie in de kaart construeren. Met potlood, want voor de volgende reis worden alle lijnen weer uitgedumd.

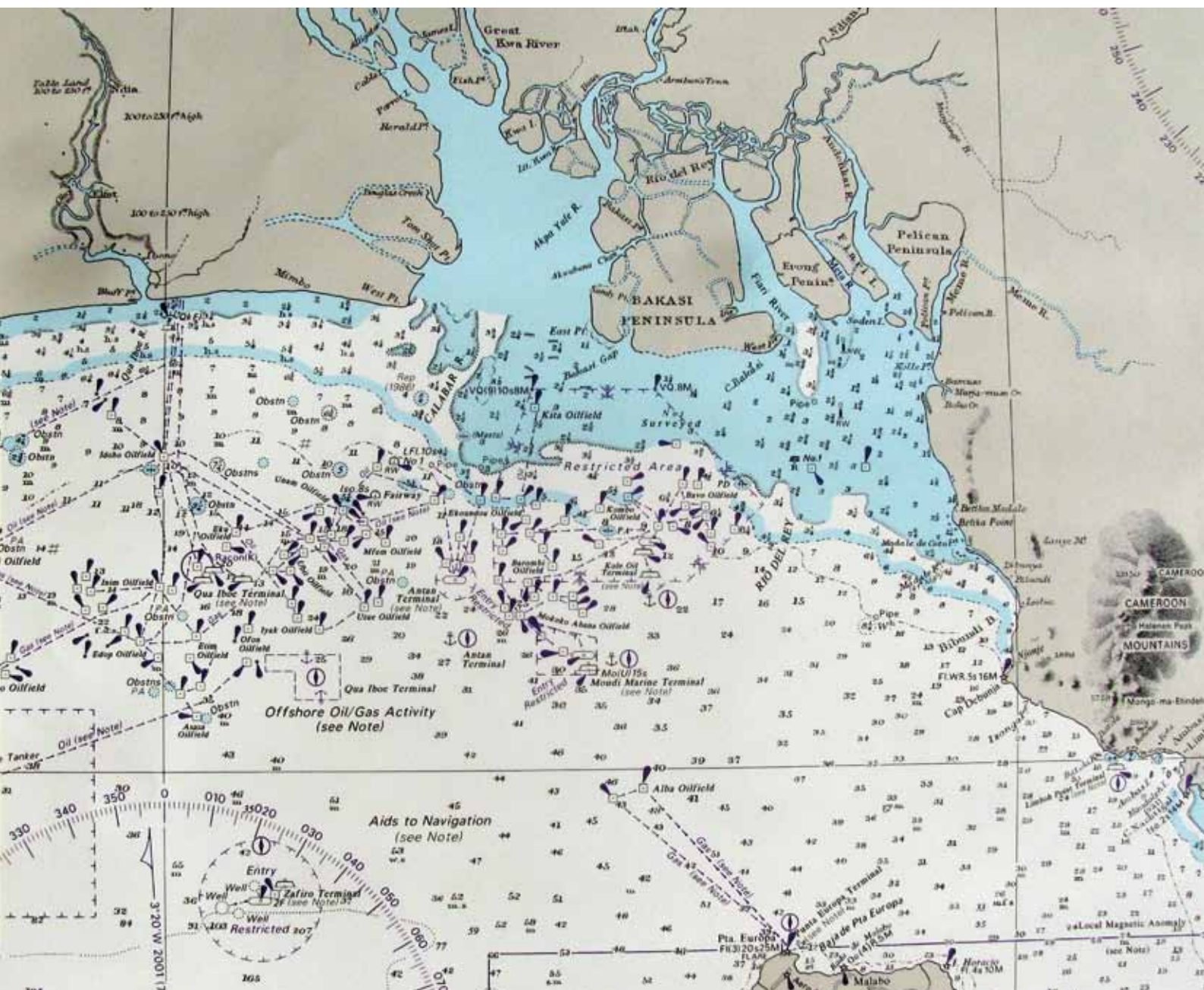
Maar helemaal wit is het kaartbeeld maar zelden. Een zeekaart moet door z'n presentatie en aan de hand van de weergegeven informatie (kaartnoten) in zichzelf een indicatie geven van de betrouwbaar-

heid en volledigheid van het kaartbeeld. Daarbij past bijvoorbeeld een regelmatig patroon van dieptecijfers, over de hele kaart (zie afb. 22).

Daarom zijn vaak kaarten zo interessant waarbij het patroon van dieptecijfers plotseling stopt (zie afb. 23), of helemaal ontbreekt.

25. Hoe klein ook de ondiepte: vroeg of laat loopt er een schip op... Een minuscuul eilandje (met toch een hoogte van 96m) en een ondiepte, ca 4,5 mijl uit elkaar (en ook nog een gerapporteerde ondiepte van 12,8m) in een verder lege zee. Op beide een "zichtbaar wrak", dat wil zeggen dat een deel van het wrak boven water uit steekt. Niet zozeer als gevaar voor de scheepvaart in de kaart gezet, maar omdat het in deze (lege) omgeving als kenbaar punt kan dienen. (Meestal liggen wrakken volledig onder water en worden dan anders gekarteerd). (BA 1311, South China Sea, Singapore Strait to Pulau-Pulau Subi Besar, 1:500.000, uitgave 1991)

26. De vele boorplatforms in zee geven al aan waarom dit gebied zo omstreken is tussen Nigeria en Kameroen. De zee lijkt er mee volgebouwd. Maar dat valt enigszins mee, want de zijde van een boorplatform is hier ca 14x te groot afgebeeld. (Detail van kaart BA 1357, Africa West Coast, Benin River to Rivière Cameroen, incl Mouths of the River Niger, 1:610.000, uitgave 1895, Editie 2001)

Hieruit blijkt, dat er nog verschrikkelijk veel te onderzoeken valt op zee. Er is wel eens gesteld dat we meer weten van het oppervlak van de maan dan van de oceanbodem. En inderdaad zijn er gigantische gebieden waarvan geen betrouwbare zeekaarten bestaan. Oude kaarten, alleen in zwart, gedrukt, waarop grote zeegebieden inderdaad spierwit zijn, kunnen prachtige grafische 'plaatjes' opleveren (zie afb. 24).

Maar los van de dieptecijfers, riffen, rotsen en ondiepten kennen zeekaarten in open zee nog vele andere thema's, vooral tegenwoordig. Te denken valt aan wrak-

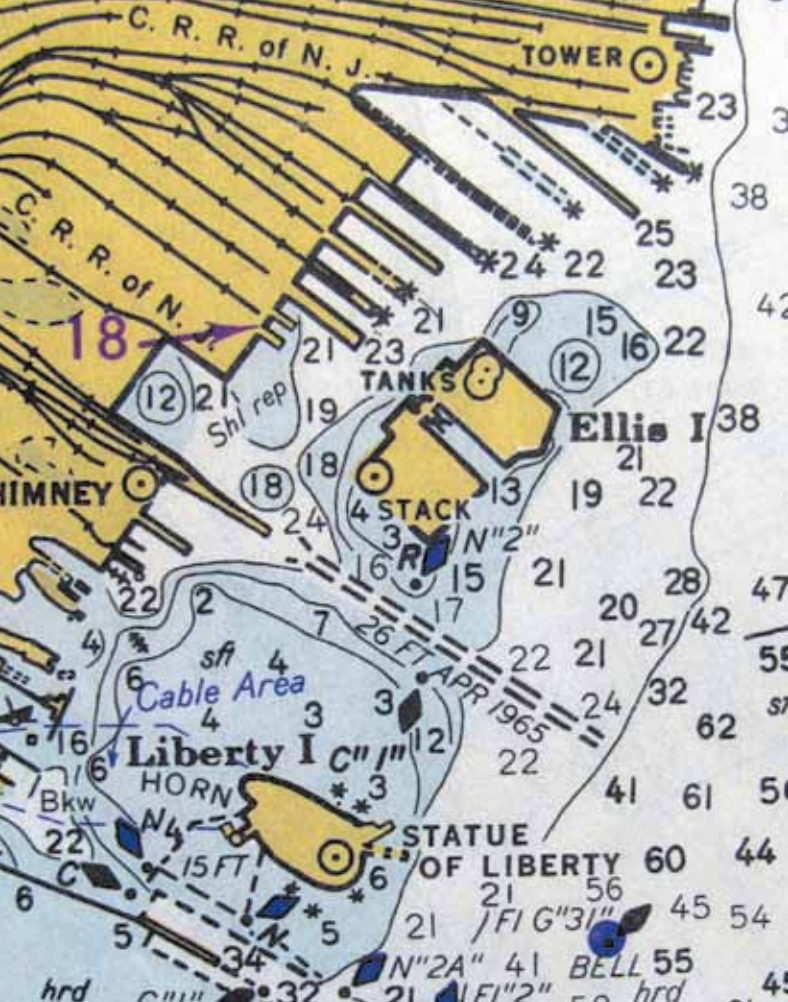
ken/obstructies (zie afb. 25), of aan pijpleidingen en kabels, boorplatforms en boorputten in de zeebodem. Sommige gebieden zijn er van vergeven (zie afb. 26). Hier treedt ook het eerdergenoemde effect op van overdreven vertekening door generalisatie. Gelukkig zijn er daar ook grootschaliger kaarten beschikbaar, om veilig te kunnen varen.

Deze kaart (BA 1357, eerste uitgave 1895, nieuwe editie 2001) toont overigens nog steeds de oude symbolisatie van de oorspronkelijk gegraveerde kaart. De moderne thema's zijn hier gewoon aan toegevoegd. De ouderdom van de kaart blijkt ook nog uit waarschuwingen, elders op de kaart.

Slot

In deze introductie tot het verzamelen van zeekaarten zijn thema's als kleurgebruik, de weergave van de topografie (zie afb. 27) en de hydrografie, de grafische kwaliteit van het kaartbeeld, het voorkomen van kustprofielen, bijzondere kaartnoten (zie afb. 28), de spelling van geografische namen en onverwachte kaartinhoud niet, dan wel slechts terloops, aan de orde gekomen. Voor de behandeling van elk van die onderwerpen is nog veel en divers materiaal aanwezig.⁵

In deze bijdrage is bewust niet gesproken over de geschiedenis van de kaartenma-

CAUTION

Mud volcanoes, which occur in the sea, frequently raise islets which may remain above water for some time, or quickly sink, leaving dangerous shoals in their places, and a constant and careful lookout is necessary when navigating this coast.

28. Een bijzondere waarschuwingsnoot, die verwijst naar onverwacht voorkomende ondiepten als gevolg van spontane moddervulkanen. (BA 1369, Bay of Bengal, Burma, Coast of Arakan, 1:145.300, Uitgave 1913, Editie 1949)

king tot de Nederlandse ontwikkelingen geeft het boekje *Met Lood en Lijn* (Koeman, 1974) een compact overzicht; Voor de Britse Hydrografische Dienst is met name de introductie door Rear-Admiral G.S. Ritchie van het boek *The Sea Chart*, (1973) een goede start.

27. De weergave van de topografie in de haven van New York (zeekaart US 369, New York Harbour, 1:40 000, Uitgave 1874, Editie 1973)

Summary:
Collecting nautical charts. A thematic collection of old maps / Hans Ferwerda
 Chart collectors, like the readers of *Caert-Thresoor*, tend to admire and study the really old nautical charts, from the 16th, 17th and 18th centuries. And with reason.

More recent, more developed, charts from the 19th and even the 20th centuries, printed from copper plate or in offset, generally attract less attention. Now that we are entering the era of digital cartography, and possibly even digital navigation, we should be aware of the variety and beauty of many of those rather recent paper charts from 1900 or slightly earlier. Many of these charts were designed and published in a time when standardization was very limited and electronic navigation aids were non-existent. These charts were often used far into the 20th century.

Standardization of charts worldwide really started after 1921, when the International Hydrographic Bureau was founded in Monaco. Units, scales, formats, abbreviations, symbols (including colour) etc, slowly became more and more uniform. And, gradually after 1970, the *International Nautical Chart* series developed, by which almost full standardization was acquired. Herewith many of the former attractive elements in individual charts disappeared. Cancelled charts were usually destroyed and will become less and less available. The present author has been 'saving' such charts when attractive from a cartographic, nautical, hydrographic or simply an aesthetic point of view. His private collection consists of some 300 full charts and 200 (A0 size) chart extracts (just to show style, symbolization, lettering or particular details). Many charts stem from the British Admiralty (UK Hydrographic Office), but also from a number of other nationalities. As an introduction this article gives some background information and illustrates many varied examples of notable elements to be found in these charts.

kers. Met betrekking tot de Nederlandse ontwikkelingen geeft het boekje *Met Lood en Lijn* (Koeman, 1974) een compact overzicht; Voor de Britse Hydrografische Dienst is met name de introductie door Rear-Admiral G.S. Ritchie van het boek *The Sea Chart*, (1973) een goede start.

Literatuur

Koeman, Cornelis. 1974. *Met lood en lijn. Vier eeuwen hydrografie*. Rotterdam: Maritiem Museum 'Prins Hendrik'.

Ritchie, G.S. 1973. *The sea chart. An historical survey based on the collections in the National Maritime Museum*. Greenwich: National Maritime Museum.

Romein, J.E. 1976. 'Lof der zeekaart'. In *Kartografisch Tijdschrift*, 2-2, blz. 13-20.

Noten:

1 Het was gebruikelijk dat hydrografische diensten veelal zelf kaarten compileerden van buitenlands vaargebied, op basis van ter beschikking gesteld bronmateriaal. Met de gestandaardiseerde internationale kaart verviel de noodzaak van zo'n aparte compilatie: men kan gemakkelijk het definitieve reproductiemateriaal van een kaart van een ander land verkrijgen, en hierop eventueel nog administratieve aanpassingen doen.

2 Navigatie met een elektronische zeekaart komt de veiligheid ten goede omdat de eigen positie en beweging t.o.v. het kaartbeeld continu gepresen-

teerd worden. Daarnaast kan bijvoorbeeld – in combinatie met radar of identificatiesystemen – de koers en vaart van naburige schepen in beeld gebracht worden. ENC's, die geïnstalleerd moeten op een ECDIS *) zijn bedoeld voor de professionele scheepvaart ter vervanging van de papieren kaart. ENC en ECDIS moeten aan zéér hoge Internationale eisen voldoen, en o.a. voorzien in een back-up systeem. Introductie aan boord is daarom nog niet vanzelfsprekend. Maar onder druk van de IMO *) worden nu ECDIS en ENC verplicht ingevoerd op (de meest risicovolle) klassen van schepen

*) ECDIS = Electronic Chart Display and Information System. *) IMO = International Maritime Organization van de VN.

3 *Berichten aan Zeevarenden*, of *Notices to Mariners*, *Avis aux Navigateurs*, enz., zijn door Hydrografische Diensten gepubliceerde, genummerde correcties en mededelingen met betrekking tot hun zeekaarten en andere publicaties. Zowel de vorm van de berichten als de wijze van publicatie (destijds nog via een wekelijkse periodiek) zijn Internationaal sterk gestandaardiseerd.

4 Een merklijn is een denkbeeldige lijn, gevormd door twee (her)kenbare punten op de kust, of op eilanden. Afhankelijk van de situatie kan zo'n denkbeeldige lijn gebruikt worden als veilige koerslijn (geleidelijn), of juist als begrenzing van een gevaarlijk gebied; De symbolisatie van de gekarteerde lijnen is verschillend. Het kan ook praktisch zijn als navigator zelf zulke lijnen te ontdekken en te hanteren.

5 In deze bijdrage is bewust niet gesproken over de geschiedenis van de kaartenmakers. Met betrek-

Jodocus Hondius (1563-1612)

Jodocus Hondius staat vrijwel volledig in de schaduw van zijn illustere voorganger Gerard Mercator. In 2012 is uitgebreid stilgestaan bij het feit dat Gerard Mercator 500 jaar eerder geboren was, maar dat Jodocus Hondius 400 jaar geleden overleden was is nauwelijks herdacht. Een postzegel van de Belgische post (samen met Mercator) en een lezing tijdens de jaarlijkse studiedag van de BIMCC in Brussel zijn bij mijn weten de enige Hondius-activiteiten in 2012 geweest. Dit jaar, 2013, is het echter 450 jaar geleden dat Hondius geboren is, reden genoeg om in een korte bijdrage aandacht te besteden aan de kaartenmaker die, samen met de uitgever Cornelis Claesz., verantwoordelijk is voor het begin van de atlasproductie in Amsterdam.

Jodocus Hondius is nog nooit het onderwerp geweest van een uitgebreide biografie. Er is vrij veel over zijn leven en werken bekend, maar die informatie moet men in een grote verscheidenheid aan publicaties zoeken. De belangrijkste daarvan zijn de diverse delen van de reeksen *Wall Maps* en *Monumenta Cartographica Neerlandica* van Günter Schilder, met name deel VIII van de laatste reeks, maar ook in talloze artikelen van diverse auteurs.

Jeugd

Jodocus Hondius werd geboren in 1563 als Joost de Hondt in Wakken in Vlaanderen, als zoon van Olivier de Hondt - architect en wethouder in Wakken - en Petronella d'Haverthuyn. In Wakken wordt hij herdacht met een bronzen plaquette op een saai gebouw samen met ene Petrus de Borchgrave, een achttiende-eeuwse belastingambtenaar en schrijver. Twee jaar na de geboorte van Joost, vestigde de familie zich in Gent. De jonge

Joost gaf blijk van geweldig talent voor tekenen en kalligrafie. Door middel van studie en lessen ontwikkelde hij zijn talenten, terwijl zijn vader hem wiskunde, Grieks, Latijn, en 'de ware christelijke religie' (het protestantse geloof) leerde.

Joost had al snel een goede reputatie als graveur en werd ook gewaardeerd op het gebied van tekenen en kalligrafie.

De verovering van Gent door de hertog van Parma in september 1584 zette een streep door de rooskleurige toekomst die

Joost leek te hebben. Evenals veel andere protestantse inwoners, moest de 21-jarige Joost vertrekken en ging naar Engeland.

Joost vestigde zich als graveur en instrumentmaker te Londen.

Waarschijnlijk latiniseerde hij tijdens zijn Londense verblijf zijn naam in Jodocus Hondius. Dat is een soort potjeslatijn - het Latijnse woord voor 'hond' is 'canis', dus het had eigenlijk Jodocus Canis of Canisius moeten zijn. Jodocus koos echter voor een simpele latinisering waarbij de oorspronkelijke Vlaamse naam herkenbaar bleef.

1. Plaquette voor Jodocus Hondius in zijn geboorteplaats Wakken (Foto: René & Peter van der Krogt).

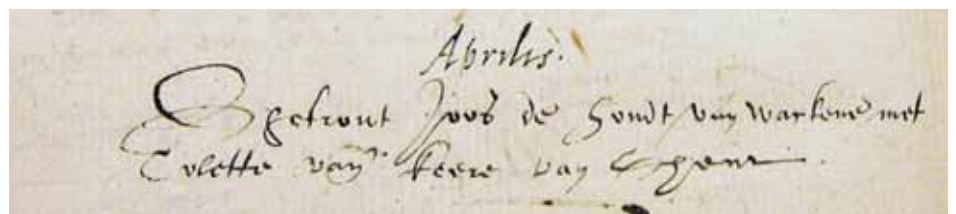
Londen

Hondius bezat een voor een kartograaf ideale combinatie van persoonlijke kwaliteiten: naast zijn artistieke en zakelijke vaardigheden, had hij belangstelling voor wiskunde, aardrijkskunde en astronomie. Tijdens zijn verblijf in Londen maakte hij kennis met de meest prominente Engels geleerden en ontdekkingsreizigers van die tijd en graveerde kaarten voor hen.

Als émigré verkeerde Hondius nog wel vooral in de kring van zijn ook

gevluchte landgenoten. In 1587 trouwde hij met Colette van den Keere, de zuster van de bekende graveur, Pieter van den Keere (Petrus Kaerius, c. 1570/71- na 1646); twee jaar eerder was zijn eigen zuster, Jacomina, al getrouwd met Pieter van den Berg (Petrus Montanus, c. 1560-1625). Jodocus Hondius werkte nauw samen met zijn twee zwagers: Van den Keere graveerde regelmatig voor Hondius en Van den Berg schreef de tekst voor de *Atlas*. Het kartografische werk uit zijn Londense periode omvat drie kaarten in *The Mariners Mirrour* van 1588, de Engelse

Dr P.C.J. van der Krogt (1956), is Jansonius conversator bij de Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, en onderzoeker historische kartografie, Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht.

2. Inschrijving van het huwelijk van Jodocus Hondius.

3. Kaart van Engeland en Wales, 1590. British Library

uitgave van Waghenaers *Spiegel der Zeevaart*, een serie kaarten met decoratieve randen (die behoorden tot de eerste in hun soort) en een paar kleinere wereldkaarten.

De drie kaartjes van Engeland, Frankrijk en de Zeventien Provinciën die hij in 1590/91 vervaardigde zijn heel bijzonder in de geschiedenis van de kartografie omdat Hondius hierin een nieuwe vorm van decoratie op kaarten introduceerde. Voor die tijd was het gebruikelijk kaarten te voorzien van cartouches en randen met slingers, koppen, festoenen enz. Voor zulke decoraties bestonden voorbeeldboeken, zoals die van de Cornelis Florisz. uit het midden van de zestiende eeuw, naar wie deze stijl ook wel de Florisstijl wordt genoemd. Kenmerk van deze decoraties is dat ze een betekenisloze versiering vormen. Goede voorbeelden hiervan vindt men op de kaarten in het *Theatrum Orbis Terrarum* van Abraham Ortelius, waarop vrijwel uitsluitend Florisstijl-decoraties voorkomen. Alleen

de vaak afgebeelde wapens van vorsten en gebieden hadden wel een betekenis. De grote vernieuwing van Hondius bestond daarin dat hij opteerde voor decoratieve elementen op de kaart die wel een betekenis hadden, en wel een die een relatie tot het afgebeelde gebied had. Laten we de kaart van Engeland en Wales als voorbeeld nemen (afbeelding 3). Het centrum van het kaartblad wordt in beslag genomen door een ovale kaart van Engeland, Wales en Ierland op basis van kaart van Christopher Saxton van Engeland en Wales (1579) en Ortelius' kaart van Ierland. Bovenaan de kaart is een portret van Koningin Elisabeth I (zij regeerde 1558-1603) opgenomen, dat wordt geflankeerd door cartouches met tekst. In de linker cartouche staat een lofrede op de welvaart van Engeland en in de andere op de deugden van de koningin. Rondom portret en cartouches zijn rozen getekend, het symbool van het Huis Tudor, waarvan Elisabeth de laatste vertegenwoordiger was.

In de hoeken van het kaartblad staan medaillons met figuren in een karakteristieke kleding – zogenaamde kostuumfiguren. De beide bovenhoeken tonen een adellijk echtpaar, de onderhoeken een paar Londense burgers. Tussen deze paren vinden we in de kaartrand objecten als symbool van de Schone Kunsten (rechts, muziekinstrumenten en navigatie-instrumenten) en de Oorlog (links). Langs de onderrand wordt de economie van Engeland gesymboliseerd door een schatkist, met daarbij een zak koopwaar, een baal doek (handel), twee schapen en een korenveld (landbouw en veeteelt). Als Hondius' belangrijkste werk in Londen kan de gravure van de koperplaten voor de paar globes van Emery Molyneux beschouwd worden. Hondius was als graveur daarvan verantwoordelijk voor het decoratieve element van deze globes. De eerste in Engeland vervaardigde globes zijn eind 1592 of in 1593 door Emery Molyneux uitgegeven. Het is een globe-paar met een diameter van ca. 62 cm,

gepubliceerd op initiatief van William Sanderson. Hij wilde globes laten maken om aan de Engelsen de wereld volgens de laatste ontdekkingen te laten zien en om de exploratie en navigatie in de noordelijke zeeën te stimuleren.

De publicatie van de aard- en hemelglobe van Molyneux werd door onder anderen Richard Hakluyt en John Davis beschouwd als een bewijs dat de Engelse geografie zich volledig kon meten met die van het continent. Deze uitspraak was wel wat optimistisch: Het graveerwerk voor de globe werd verricht door Jodocus Hondius, uit Vlaanderen, die daarbij als graveur de vrije hand had. Deze globe is duidelijk een product van Hondius in de Zuid-Nederlandse kartografische stijl, met monsters en dergelijke en rijk versierde cartouches in de Florisstijl. Het kaartbeeld is voor wat betreft de hemelglobe een kopie van Van Langrens kleine hemelglobe (uitgegeven in 1589 in Amsterdam), voor de aardglobe was Van Langrens aardglobe de belangrijkste bron voor de gebieden, die Molyneux niet uit Engelse of Spaanse bronnen bekend waren. Maar ook bij de cartouche met bericht aan de lezer gaat het om het volgen van een voorbeeld van Van Langrens.

'Charte maker'

De filmregisseur Michael Curtiz maakte in 1940 de film *Sea Hawk* met Errol Flynn in de hoofdrol als de Engelse piraat Geofrey Thorpe. Koning Filips II van Spanje beoogt de verovering van Engeland en bouwt daartoe de Armada. Om zijn ware bedoelingen te verbergen stuurt hij Don Alvarez als ambassadeur naar het Engelse hof. Tegelijkertijd plant Thorpe, min of meer in opdracht van Koningin Elizabeth, de verovering van de Spaanse goudschepen bij Panama. Voor zijn vertrek laat Thorpe eerst een paar kaarten tekenen van het gebied rond Panama door de 'charte maker'

Jodocus Hondius. Terwijl Hondius daarmee bezig is komt Don Alvarez in zijn winkel en probeert erachter te komen waar Thorpe naar toe gaat.

In de scènes waarin Thorpe en Alvarez in Hondius' winkel zijn krijgen we goede indruk hoe zijn winkel er uit zag - in ieder geval volgens de opvattingen van de Amerikaans-Hongaarse regisseur in 1940 (afbeelding 4). Er klopt echter werkelijk helemaal niets. De film speelt zich af tijdens de bouw van de Spaanse Armada, omstreeks 1587, en we zien Hondius met zijn eigen winkel - met uithangbord 'Jodocus Hondius Chartre Maker' - waarin hij wandkaarten en andere gedrukte kaarten verkoopt en kaarten in opdracht tekent. En dat al op de leeftijd van 24 jaar. Maar in deze film werd de 24 jaar oude Hondius gespeeld door de 55 jaar oude acteur Alec Craig (1884-1945), een acteur die meestal sombere types uitbeelde. Alles wat we weten van Hondius Londense periode is dat hij kaarten graveerde. Het is zeer de vraag of hij wel een winkel had en of hij in opdracht zeekaarten tekende - er is geen enkele manuscriptkaart van Hondius bekend. Historische nauwkeurigheid was echter niet belangrijk voor deze filmmaker. In Hondius' winkel zien we op de achtergrond een wandkaart van Afrika hangen - de wandkaart van Nicolas de Fer uit 1696-98..

Amsterdam

De pest in Londen en de politieke situatie in Noord-Nederland vormden waarschijnlijk de redenen dat Jodocus Hondius en zijn zwagers in 1593 naar Amsterdam verhuisden, waarheen zo veel zuidelijke geleerden, uitgevers, en graveurs hen waren voorgegaan. In Amsterdam werden ze opgevangen door andere vluchtelingen uit de zuidelijke provincies. Onder hen waren Petrus Plancius (1522-1622), een predikant en belangrijke kartograaf en

een van de initiatiefnemers van de Nederlandse expedities naar Oost-Indië, en Cornelis Claesz. (overleden 1609), de belangrijkste Amsterdamse uitgever van geografische en kartografische werken aan het begin van de eeuw.

In dit nieuwe centrum van de kartografie, stichtte Jodocus Hondius zijn bedrijf 'In de Wackere Hondt', waar vele kartografische werken geproduceerd zouden worden. De naam leidde hij af uit zijn geboorteplaats en zijn familienaam: De Hond van Wakken - De Wakkense Hond - De Wackere Hond (de Waakzame Hond).

5. De Wakkere Hond. Drukkersmerk van Jodocus Hondius.

Zijn eerste in Amsterdam gedateerde werk is de kaart van de Zeventien Provinciën uit 1593. In de jaren daarna laat hij een enorme productie zien. In 1595 publiceerde hij een boek over kalligrafie getiteld *Theatrum Artis Scribendi*. Samen met zijn zwager Pieter van den Keere graveerde hij onder andere een vijftienbladige wandkaart van Europa

4. Scenes in Hondius' werkplaats in Londen uit de film *Sea Hawk* (1940).

6. De Dam in Amsterdam met uithangteken De Wakkere Hond. Schilderij door Hendrick van der Burgh (1627- na 1664), Amsterdam Museum, inv. nr. SB 4786.

(1595) en de kleine kaarten voor het *Caert-Thresoor* (1598). De wandkaart van Europa - de eerste in zijn soort die in Amsterdam verscheen - is waarschijnlijk mede uitgegeven door Cornelis Claesz., die de kaart in zijn *Const- ende Caert Register* (1609) aanbiedt voor 35 stuivers met verschillende omliggende teksten. Deze kaart is in een gelijkgradige cylinderprojectie getekend. Ten opzichte van zijn voorgangers toont de kaart een duidelijke vooruitgang in de kaartinhoud, vooral in de noordelijke regio's. Zo staan de resultaten van de eerste Nederlandse poolreis (1594) er al op. Maar voor de toekomstige kaartproductie is niet zo zeer de recente kaartinhoud, maar vooral het ornamenteel bijwerk van belang. Voortbordurend op zijn set kaartjes met ter zake doende decoratieve elementen voorzag hij deze wandkaart van aan de zijranden van een serie prenten met afbeeldingen van de klederdrachten in de verschillende landen in Europa. Hiermee werd de kaart bijzonder aantrekkelijk en ze werd daarmee startpunt van een nieuw genre (wand) kaart, dat in de volgende decennia in de Amsterdamse kaartproductie een grote

bloei zou bereiken - en waarbij de serie kostuumfiguren vaak vergezeld ging van een reeks stadsgezichten. Eveneens in 1595 vatte Hondius het plan op om een paar nieuwe globes uit te geven. Met de productie van de aardglobe begon hij direct. Aangespoord of zelfs gedwongen door de tegenwerking van Jacob Floris van Langren, die probeerde de platen en gereedschappen door de schout in beslag te laten nemen, vroeg hij een privilege voor zijn globe aan, dat hem op 1 april 1597 door de Staten Generaal verleend werd. Behalve de aardglobe, waarvoor het privilege verleend was, maakte Jodocus Hondius in 1597 of 1598 ook een hemelglobe. De auteur van de hemelglobe is Petrus Plancius. Voor het kaartbeeld van deze globes maakte Hondius veelvuldig gebruik van de door hem gegraveerde Molyneux-globe, die weer grotendeels op die van Van Langren gebaseerd was - de actie van Van Langren was niet helemaal zonder reden! Maar het waren niet zonder meer kopieën, Hondius heeft zijn kaartbeeld wel degelijk bijgewerkt met de laatst beschikbare bronnen. Na het bekend worden van de resultaten

van de waarnemingen van de zuidelijke hemel tijdens de Eerste Scheepvaart maakten Hondius en Plancius in 1600 een nieuwe hemelglobe, waarop de nieuwe zuidelijke sterrenbeelden waren ingetekend. In deze tijd begon er in Amsterdam ook een nieuwe globemaker, Willem Jansz. Blaeu. De concurrentie tussen Blaeu en Hondius leidde tot een groot aantal verschillende globes, de een nog groter dan de ander. Voor een overzicht daarvan verwijs ik naar mijn *Globi Neerlandici*. In 1604 verkochten de erfgenamen van Gerard Mercator de 107 koperplaten van diens *Atlas* evenals de 27 platen van de Ptolemaeus-uitgave aan Jodocus Hondius en Cornelis Claesz. Deze aankoop leidde tot het begin van Amsterdam als centrum van de atlasproductie, wat het bijna 100 jaar zou blijven. Nauwelijks een jaar na de aankoop publiceerden ze een nieuwe editie van Ptolemaeus *Geographia* met de ongewijzigde platen van Mercator en een tekst bewerkt door Petrus Montanus. Het bijzondere van deze uitgave is dat het de eerste *Geographia* is met de Griekse en Latijnse tekst parallel naast elkaar, maar het vormt ook het eerste boek met

Griekse tekst dat in Amsterdam gedrukt is. Hondius en Claesz. drukten het boek niet zelf, dat werd gedaan door Jan Theunisz., die een jaar tevoren van Leiden naar Amsterdam verhuisd was. Een nieuwe uitgave met de koperplaten van de *Atlas* liet wat langer op zich wachten. Mercators atlas was onvoltooid, zo ontbraken er kaarten van Spanje en de detailkaarten van de gebieden buiten Europa. Hondius en Claesz. moesten er dus eerst voor zorgen dat de atlas compleet werd en ook wilden ze in navolging van Ortelius en de kleinere atlassen, zoals het *Caert-Thresoor*, elke kaart van een uitgebreide geografische tekst voorzien. Door Jodocus Hondius zelf werden 37 nieuwe kaarten toegevoegd om Mercators omissies op te vullen, bovendien kwamen er ook vier nieuwe kaarten van de continenten – maar Mercators kaarten werden niet weggelaten – waardoor de atlas twee kaarten van elk continent bevat! De geografische teksten voor de nieuwe atlas werden verzorgd door Hondius' zwager Petrus Montanus. Ondanks de grote hoeveelheid werk, is het ze gelukt om twee jaar na de aankoop van de koperplaten de nieuwe atlas te laten verschijnen. Gezien de vele toevoegingen wordt deze in 1606 verschenen atlas terecht de "Mercator-Hondius atlas" genoemd. De laatste nieuwe door Jodocus Hondius geëntameerde atlasproducties waren de Franse vertaling van de *Atlas*, gepubli-

7. Titelpagina van de Mercator-Hondius atlas met de Wakkere Hond (Universiteitsbibliotheek Amsterdam).

8. Dubbelportret Gerard Mercator en Jodocus Hondius (Universiteitsbibliotheek Leiden, COLLBN Atlas 53).

ceerd in 1609 en de nieuwe editie van de Latijnse uitgave van 1611-12. Deze laatste uitgave is door Jodocus Hondius alleen uitgegeven omdat Cornelis Claesz. enige jaren eerder overleden was. Jodocus stierf op 17 februari 1612 na een korte ziekte, en de atlas- en kaartenproductie werd overgenomen door zijn zonen Jodocus Jr en Henricus, en zijn schoonzoon Johannes Janssonius. In 1613 publiceerden zij een nieuwe editie van de *Atlas*, de eerste met het beroemde dubbelportret van Jodocus Hondius met Gerard Mercator. Met dit portret de plaatsten zij hun vader resp. schoonvader op hetzelfde niveau als Gerard Mercator als auteur. Henricus Hondius zou een kleine 20 jaar later nog een stap verder gaan. Op de nieuwe wereldkaart die hij in 1631 in de atlas voegde staan vier portretten: Jodocus Hondius, Gerard Mercator, Ptolemaeus en Julius Caesar.

Jodocus Hondius staat aan het begin van de bloeiperiode van de Amsterdamse kartografie. Als kundig en origineel graveur heeft hij een grote bijdrage geleverd aan vooral de decoratieve elementen van de kaarten, waarmee de Amsterdamse kartografie beroemd geworden is. Samen met Cornelis Claesz. haalde hij de productie van folio-atlassen naar Amsterdam en leverde daarmee de eerste aanzet tot de uitgave van deze atlassen in Amsterdam, die later onder Hondius' schoonzoon Johannes Janssonius en diens concurrent Joan Blaeu een hoogtepunt zou bereiken.

Literatuur:

- Koeman, C., *Jodocus Hondius' wall-map of Europe, 1595: an introduction to the Nova totius Europae descriptio, auctore I. Hondio*. Amsterdam: Nico Israel, 1967.
- Krogt, Peter van der, *Globi Neerlandici: the production of globes in the Low Countries*. Utrecht: HES, 1993.
- Krogt, Peter van der, *Koeman's Atlantes Neerlandici: New Edition, Vol. I: The Folio Atlases Published by Gerard Mercator, Jodocus Hondius, Henricus Hondius, Johannes Janssonius and Their Successors*. 't Goy-Houten: HES Publishers, 1997.
- Schilder, Günter, *Monumenta Cartographica Neerlandica: volume VIII: Jodocus Hondius (1563-1612) and Petrus Kaerius (1571- after 1646)*. Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro-Holland, 2007.

Summary

Jodocus Hondius (1563-1612) / Peter van der Krogt
 Jodocus Hondius lies almost entirely in the shadow of his illustrious predecessor Gerard Mercator. In 2012 extensive attention was given to the fact that Gerard Mercator was born 500 years earlier, but the death in 1612 of Jodocus Hondius was hardly remembered in a quadricentennial. A stamp of the Belgian Post (depicting Hondius with Mercator) and a lecture at the annual conference of the BIMCC in Brussels seem to have been the only Hondius activities in 2012. This year, 2013, it is 450 years since Hondius' birth: reason enough to devote a short contribution to the mapmaker who, along with the publisher Cornelis Claesz., is responsible for the beginning of atlas production in Amsterdam.

Kaarten van de Holocaust

Hoewel ik al enkele decennia kaarten en atlanten verzamel en beheer, ben ik een relatieve nieuwkomer als het gaat om kaarten van de Holocaust. Zoals velen voor mij ben ik begonnen met Martin Gilbert's *Atlas of the Holocaust*, vanwege zijn betrouwbaarheid en volledigheid. Maar zijn kaarten zijn zo basaal en simpel dat wetenschappers bovendien politieke, etnografische, transport- en militaire kaarten nodig hebben om de regionale condities, logistieke netwerken en strategische keerpunten te onderzoeken die anti-Joodse maatregelen verregaand vormgeven. Een belangrijke bron van gedetailleerde Holocaustkaarten zijn Jiddische of Hebreeuwse *Jizkor* boeken over vernietigde Joodse gemeenschappen, met plattegronden gereconstrueerd vanuit de herinnering. De meeste kaarten in de *Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust* van Yad Vashem komen uit dergelijke publicaties. Tegenwoordig hantieren geografische projecten veelal historisch GIS. Dit resulteert in (interactieve) digitale kaarten die ruimtelijke dimensies van de Holocaust visualiseren en Joodse versus niet-Joodse ruimtes analyseren. Een goed voorbeeld is het initiatief van het United States Holocaust Memorial Museum in Washington: *Geographies of the Holocaust*.¹

Opvallend aan al deze manieren om de Holocaust in kaart te brengen is dat ze nauwelijks gebruikmaken van kaarten uit die periode zelf. Waarschijnlijk veronderstelt men dat de meeste vernietigd werden of verloren zijn gegaan. Maar tijdens het verzamelen van kaarten van de Tweede Wereldoorlog heb ik tot mijn verbazing honderden kaarten en topografische plannen gevonden die betrekking hebben op de identificatie, lokalisatie, vervolging en vernietiging van 'de

Joden'. Tot op heden zijn slechts enkelen geanalyseerd als echte historisch-geografische bronnen.

Daarom presenter ik een kleine reeks van zulke kaarten, vooral uit onze eigen collectie. Omwille van beknoptheid bespreek ik hier alleen kaarten van het oostelijk deel van Centraal Europa. Maar eerst herinner ik aan de geopolitiek van het *Lebensraum*, de visie over de 'vitale ruimte' die hopeloos verstrikt raakt met genocide.

1. Het oude en het nieuwe beeld van de geschiedenis, 1937.

Dr. H.B.A.M. Teunissen (1949)

is historicus, ontwerper van exposities en verwoed verzamelaar van kaarten en atlanten. Centraal in zijn onderzoek staat het in kaart brengen van Joodse geschiedenis.

Vitale ruimte versus Joodse ruimte

In Duitse atlanten uit het interbellum geven kaarten de maximale expansie weer van het Duitse Rijk en haar geallieerden aan het oostelijke front in de Eerste Wereldoorlog.² Hun laatste grote verovering wordt geconsolideerd bij het verdrag van Brest-Litovsk in maart 1918 waar de nieuwe Sovjetregering instemt met bepalingen die nog verder gaan dan die zij eerder heeft verworpen. De Sovjet-Unie moet nu de Oekraïne, Polen,

ken wordt prominent weergegeven en die grote landstroken met Duits cultureel erfgoed benadrukken worden nu populair³ en verschijnen in diverse atlanten. Op sommige kaarten reikt de verspreiding van steden met traditioneel Duits stadsrecht zelfs tot Kiev.

Zulke kaarten ondersteunen verstrekkende territoriale aanspraken en bevorderen een gevoel van trots over Duitse culturele prestaties.

Het begrip *Deutscher Kulturboden* zet

de boerenvolkeren van het Noordse ras'. Meteen op de eerste pagina met kaarten wordt dus de *Bildung*, dat wil zeggen humanistische vorming, verdrongen door het mythische 'bloeddenken'.

In 1938 verschijnt een invloedrijk standaardwerk, *Das Judentum im osteuropäischen Raum*. De auteur, Peter-Heinz Seraphim, is een econoom en kenner van Oost-Europa die een nazi-expert wordt in het Jodendom. Hier ziet u de grootste 'Joodse steden' van Oost-

DIE GRÖSSTEN JUDENSTÄDTE OSTEUROPAS

STÄDTE MIT MEHR ALS 20000 JÜDISCHEN EINWOHNERN UM 1930

DIE GRÖSSTEN JUDENSTÄDTE OSTEUROPAS

STÄDTE MIT MEHR ALS 20000 JÜDISCHEN EINWOHNERN UM 1930

2. Joodse steden van Oost-Europa, 1938.

de Baltische staten en Finland afstaan. Maar deze *Siegfrieden*, de 'glorierijke vrede' wordt in juni 1919 tenietgedaan door de zogenaamde *Schandfrieden*, de 'schandelijke vrede' van Versailles. In Duitse militaire en nationalistische kringen wordt deze nederlaag verklaard met de 'dolkstootlegende': de oorlog is niet verloren op het slagveld, maar doordat linkse revolutionairen de keizer afzetten en het leger verraden. Later geven nazi's de 'Joodse marxisten' zelfs de schuld van het verlies van 'de Oekraïense broodmand'. In de Republiek van Weimar slaan geografen en etnische nationalistes de handen ineen om een gezamenlijke revisionistische boodschap te realiseren. Kaarten die gebieden waar Duits gespro-

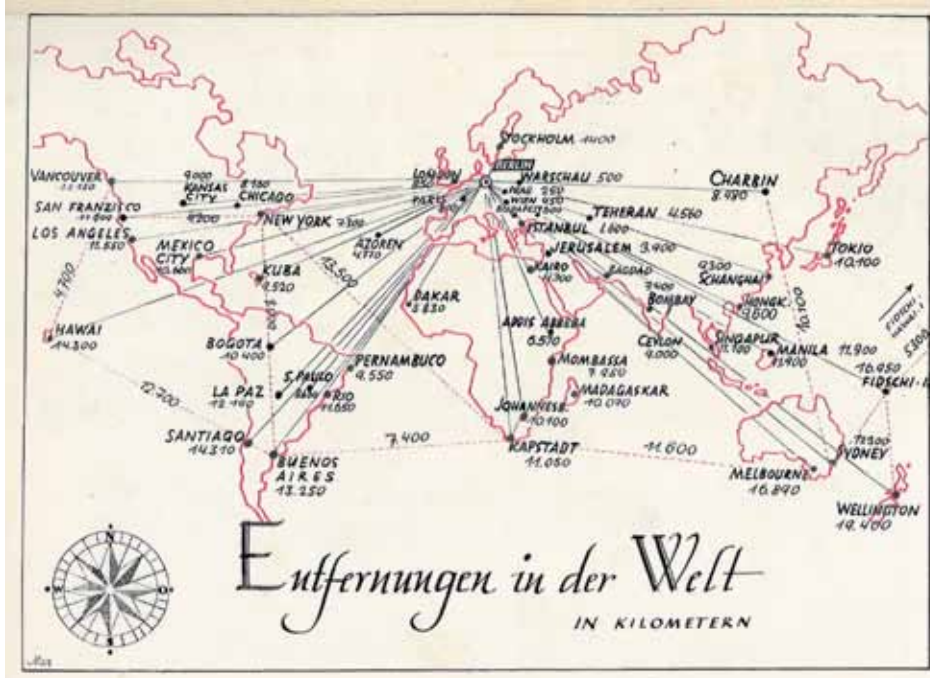
echter de deur open voor andere etnische groepen om door culturele assimilatie "Duits" te worden. Maar dat strookt niet met de raciale fundering van de geschiedenis van de nazi's. Hun visie kan men zien op deze simpele kaartjes waarmee de veelgebruikte *Putzgers Historischer Schul-Atlas* voor het eerst opent in 1937 (afbeelding 1).

De 'oude visie' op de geschiedenis toont de weg die de stedelijke cultuur van het Midden-Oosten heeft gevolgd toen ze via Hellas en Rome 'binnendrong' in Noord-Europa. Dit kaartje steekt af tegen de 'nieuwe visie' op de geschiedenis die Duitsland presenteert als 'het prehistorische hart van Europa' en als de 'wieg van

Europa, naar absolute aantallen links en in percentages rechts (afbeelding 2).

Dit zijn maar twee van de 62 kaarten in dit boek. Seraphim stelt: de urbanisatie van de groeiende Joodse bevolking leidt ertoe dat zij de kleinhandel, de vrije beroepen en het bankwezen gaan domineren of zij loopt uit op hun proletarisering en verpaupering. Maar omdat de mentaliteit van deze *Ostjuden* 'ontworteld' blijft, buiten zij niet-Joden genadeloos uit of worden revolutionaire internationalisten. Deze ontwikkeling moet ook de vele Joodse bankiers en bolsjewisten verklaren.

Voor Seraphim vormen migraties en getto's de twee kanten van het Joodse leven. Het onhygiënische getto van Oost-

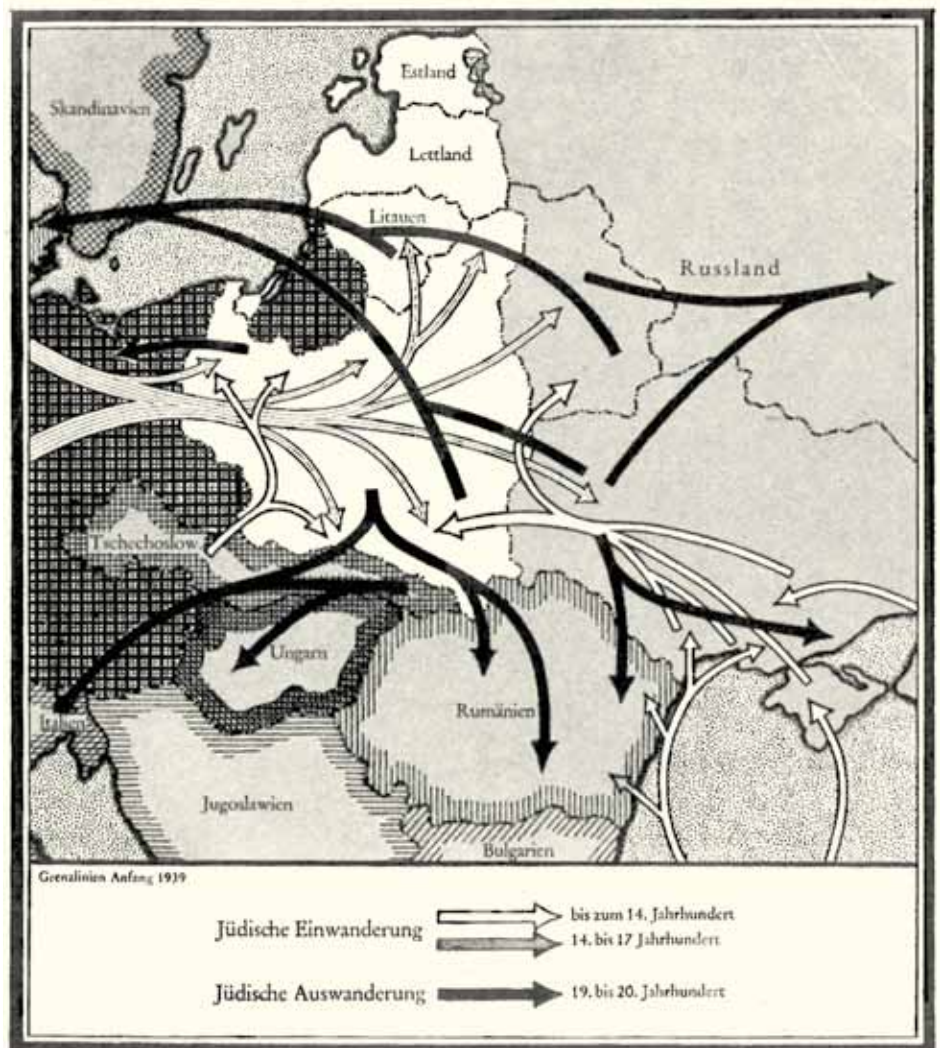

3. Wereldkaart met de afstanden tot Berlijn, 1938.

Europa vormt een stad in de stad die zich verzet tegen assimilatie. Tegelijk is het essentieel voor de pogingen van de Joden om het economische en culturele leven van hun 'gast-natie' te domineren. Seraphims voorstelling van deze machtsbasis voor *Ostjuden* wordt een keerpunt in de nazi-discussies over getto's. Voor Dan Michman verklaart dit waarom er geen getto's in Duitsland worden ingericht.

En het levert de achtergrond voor zijn nieuwe lezing van Heydrichs *Schnellbrief*, de expresbrief van september 1939: er is geen centraal bevel voor het creëren van nieuwe getto's in Polen. Dat verklaart de grote verschillen in stichtingsdata van getto's en in hun vormen en functies, nog los van de mate waarin lokale niet-Joodse autoriteiten en Joodse leiders collaboreren met de nazi's. Bijna gelijktijdig met de *Kristallnacht* van 9/10 november 1938 verschijnt in Berlijn het *Handbuch für die Jüdische Auswanderung*. Als deze atlas en gids wordt gepubliceerd door de Joodse Philo-uitgeverij, is zijn kaart van Tsjechoslowakije al verouderd. Maar het handboek blijft zeer actueel. Op de Conferentie van Evian in juli weigeren de Verenigde Staten en Groot-Brittannië een substantieel aantal Joodse vluchtelingen op te nemen en vrijwel alle andere landen volgen dit voorbeeld. De gids geeft een overzicht van landen met hun visaregels en voorwaarden. De alfabetisch geordende bijdragen lijken standaardinformaties uit een reisgids. Maar de visabepalingen zijn geen lastige formaliteiten voor toeristen, het overleven hangt er nu vanaf. Welke landen nemen nog migranten op? Hoeveel contant geld per persoon eist een land bij in-

nenkomst voor levensonderhoud? Welke beroepen zijn in die landen gevraagd? Op welke ziekten moet men voorbereid zijn? Waar vindt men lokale organisaties die immigranten kunnen helpen? Op de kleine wereldkaart zijn de afstanden van Berlijn naar nieuwe bestemmingen inge-

4. Migraties van oosterse Joden, 1940.

tekend (afbeelding 3). Deze Joodse reisgids drukt de vertwijfelde hoop uit dat het vertrek nog ordelijk kan verlopen. In zijn *Race contra Space: the Conflict between German 'Geopolitik' and National Socialism* stelt Mark Bassin terecht dat hun achterliggende filosofieën niet verenigbaar zijn. Desondanks brengt de brochure *Die Juden* uit de serie *Geopolitik im Kartenbild* uit 1940 de geschiedenis van de 'perfidie Joden' in kaart.

Hier ziet u migratiebewegingen van *Ostjuden* tussen de veertiende en de twintigste eeuw in de regio die bestemd is om het Duitse Oosten te worden (afbeelding 4). De tekst bij de laatste kaart in de brochure geeft aan dat het zionistische project om de Joden in Palestina te vestigen reeds vastloopt op de felle tegenstand van inheemse Arabieren. De oplossing blijft echter onverminderd: de verdrijving van 'confessionele en raciale Joden'. De nazi's blijken geobsedeerd door hun visie van een Europa zonder Joden.

Zuiveringen en getto's

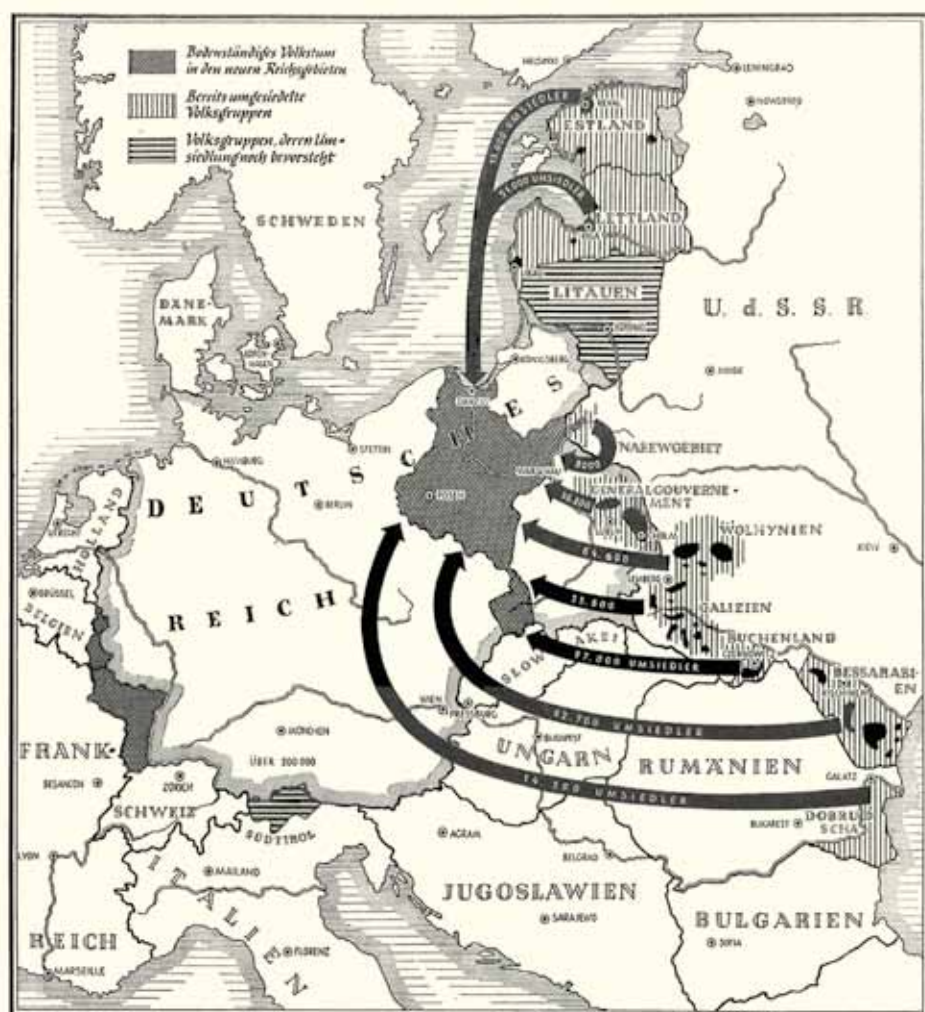
In zijn magistrale *Under the Map of Germany* toont Guntram Herb aan dat etnografische kaarten niet alleen de Duitse propaganda dienen, maar ook door Hitler en het Duitse leger gebruikt worden bij de voorbereiding van invasies en het controleren van bezette gebieden. Een etnografische kaart van Polen is zelfs speciaal ontworpen voor de operaties van september 1939: de *Webr ethnographische Karte von Polen*. Ik ben tot nu toe nog geen exemplaar van deze kaart tegengekomen. Zelfs dan is extra onderzoek nodig om na te gaan in welke mate de *Wehrmacht* deze kaart heeft gebruikt om luchtaanvallen of artillerievuur op bepaalde dorpen en buurten te richten, of te helpen met de zuiveringen. Speciale eenheden van de SS en de politie arresteren of doden Poolse burgers die zich verzetten tegen Nazi-Duitsland of die, vanwege hun positie en status, in staat worden geacht dat te doen. Tienduizenden grootgrondbezitters, bestuurders en ambtenaren,

priesters en rabbijnen, leraren en dokters, officieren en journalisten worden gedood in massa-executies of naar concentratiekampen gestuurd (vergelijk de massamoord in 1940 op Poolse officieren en intellectuelen in Katyn onder Stalin). De door het Reich geannexeerde gebieden van Polen moeten worden germaniseerd met nederzettingen van *Volksdeutsche*. Dit zijn mensen die als Duitsers beschouwd worden ook al leven hun families al generaties, zelfs eeuwen, in landen in het oostelijk deel van Centraal Europa. Deze volksgroepen terug te brengen naar het Reich is een van de redenen voor het Molentov-Ribbentrop Verdrag en voor de akkoorden van Duitsland met de Baltische staten en met Roemenië.

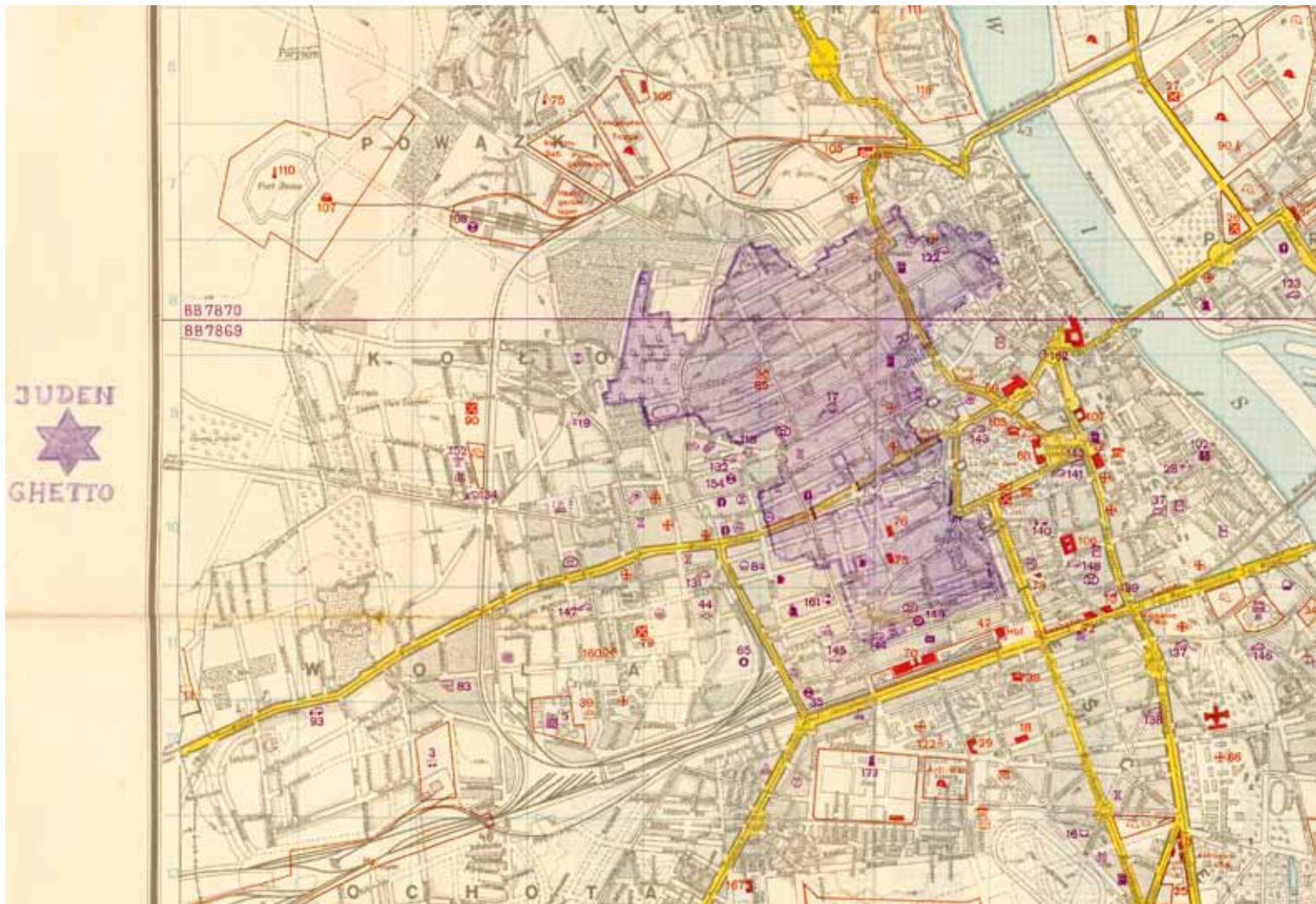
Deze kaart uit Meyers *Landvolk im Werden* uit 1941 toont de overplaatsing van *Volksdeutsche* vanuit de Dobroedsja tot Estland (afbeelding 5). De geschatte waarde van hun achtergebleven bezittingen moeten door de herkomstlanden

voldaan worden aan het Reich, meestal in grondstoffen. Na raciaal onderzoek wordt de overgrote meerderheid gevestigd in de geannexeerde gebieden van Polen. Om plaats voor hen te maken verdrijven speciale eenheden katholieke, seculiere en Joodse Polen van huis en plaats, hun bezittingen confisquerend om de *Volksdeutsche* te compenseren. De ontheemde Polen worden veelal als dwangarbeiders ingezet tot hun deportatie naar het Generaalgouvernement is geregeld. Na de annexatie van Lodz in Nazi-Duitsland herscheppen zij de stad tot Litzmannstadt: de infrastructuur wordt gemoderniseerd, de raciale segregatie georganiseerd. Bijna 200.000 Joden mogen eerst bepaalde marktstraten niet meer betreden en krijgen tijdelijke uitgaansverboden opgelegd. Begin 1940 creëren regionale en lokale autoriteiten een 'voorlopig getto' rond de volksbuurt ten noorden van het stadscentrum, omdat de deportatie van de Joden naar het Generaalgouvernement stagneert. Huizen in de betere Joodse wijken zijn voor Duitsers. De andere Polen in het getto gebied worden uit hun huizen, werkplaatsen en fabrieken verdreven en gemarginaliseerd. Er bestaat een intrigerende plattegrond van Litzmannstadt met nieuwe Duitse straatnamen.⁴ Deze openbare kaart uit 1942 geeft geen grenzen van het getto weer, maar waarom worden de meeste van haar straten slechts aangeduid met twee letters? Het getto van Warschau is op meerdere eigentijdse plattegronden terug te vinden, zoals dit handmatige plan op een militaire kaart (afbeelding 6).⁵

De geheime kaart van Warschau op de schaal 1:20.000 is gemaakt door de Afdeling voor Militaire Geografie van de *Wehrmacht*, ook wel genaamd de *Topographietruppe*. Zij produceren allerlei soorten kaarten door lokale plattegronden en regionale kaarten te herzien met hulp van luchtfoto's en van informatie verzameld door spionnen. Met foto's van doelwitten is deze kaart essentieel om de luchtaanvallen van september 1939 voor te bereiden. Het hevigste bombardement op 25 september richt vooral verwoestingen aan in de oude Joodse buurt; volgens de Joodse kalender is het dan Jom Kippoer (Grote Verzoending). Op Jom Kippoer 1940 wordt een decreet uitgevaardigd om in Warschau te komen tot drie afzonderlijke woongebieden - voor Duitsers, Polen en Joden. Dan, na een maand van conflicten tussen 'Polen

5. Voorstelling van het terugbrengen van zogenaamde 'Volksdeutsche' bewoners uit landen in het oostelijk deel van Centraal-Europa. 1941,

6. Detail van de geheime militaire plattegrond van Warschau met het SS-plan van het Joodse getto, 1940.

en Joden' over de precieze grenzen, wordt dit plan voor een 'Joods getto' getekend door *SS-Sturmbannführer* Max Jesuiter, de stafchef van de SS in Warschau. Dit plan op de militaire kaart vormt de kartografische basis voor het gesloten getto van 16 november. Op mijn website (zie noot 5) analyseer ik de topografische geschiedenis van het getto van Warschau met 9 andere geheime en openbare kaarten uit de Tweede Wereldoorlog. Op 22 juni 1941 valt Hitler de Sovjet-Unie aan. Als het Duitse leger eind juni Lemberg/Lwów/Lviv binnentrekt, vermoorden de politie-eenheid van een Duitse divisie en Oekraïense milities meer dan 3.000 Joden. Deze pogrom wordt aangewakkerd door het gerucht dat Joden zich aangesloten hebben bij de bolsjewieken in hun massamoord op politieke gevangenen, vlak voor de aftocht van het Rode Leger. Dit zeldzame

◀ 7. Affiche met de routes naar het Lemberg getto, 1941.

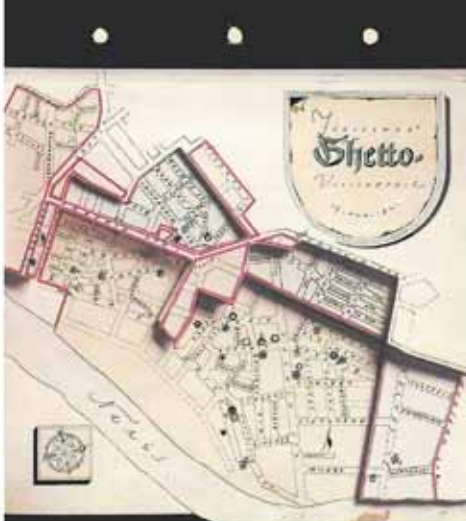
drietalige affiche, met het decreet van 8 november van de Duitse gouverneur, verplicht de Joden te verhuizen naar benoorden de spoorweg (afbeelding 7). Daar zijn twee achterbuurten uitgezocht door de nieuwe Oekraïense burgemeester.

Tussen 16 november en 14 december moeten de Joden hun oude wijken om de beurt verlaten en over de op de plattegrond met pijltjes aangegeven routes naar het getto lopen.

Binnen enkele weken worden ook de vroegere Baltische staten door de nazi's bezet. Op 23 augustus kondigt de Letse krant *Tevija* (Vaderland) met een kaartje de inrichting van een Joods getto in een gemengde Joodse en Russische wijk van Riga aan.⁶ Slechts enkele weken na de afsluiting van dit getto in oktober wordt het merendeel van haar 30.000 Joden door Duitse en Letse speciale eenheden vermoord in de bossen bij Rumbula, 10 kilometer van Riga. Het ontruimde deel van het getto wordt nu toegewezen aan uit Duitsland gedeporteerde Joden.

Kaarten in lokale kranten scheppen een klimaat van angst voor de Joden in de bezette steden én wijzen profiteurs op mogelijkheden voor buit, want gewoonlijk zijn dit de eerste concrete plannen die openbaar worden. Kranten geven wijzigingen vaak tekstueel weer door de straten en huizen op te sommen die deel blijven uitmaken van het getto. In kleinere plaatsen volstaan meestal lijsten met straatnamen en huisnummers om gettogrenzen aan te geven.

Soms zijn Joodse kaarten bewaard gebleven die getuigen van hun geschiedenis in het getto. Een bekend voorbeeld is het jaarboekje *Slobodka Getto 1942* dat wordt bewaard in het United States Holocaust Memorial Museum in Washington (afbeelding 8). Dit Jiddische boekje maakt deel uit van het geheime dagboek over 1941-43 van Avraham Tory. Deze secretaris van de Joodse Raad doet verslag van gebeurtenissen in het getto van Kovno/Kaunas in Litouwen. Het bevat verordeningen, illustraties, liedjes en ook een reeks overlappende kaarten.

8. Jaarboekje Slobodka Getto, 1942 (United States Holocaust Memorial Museum).

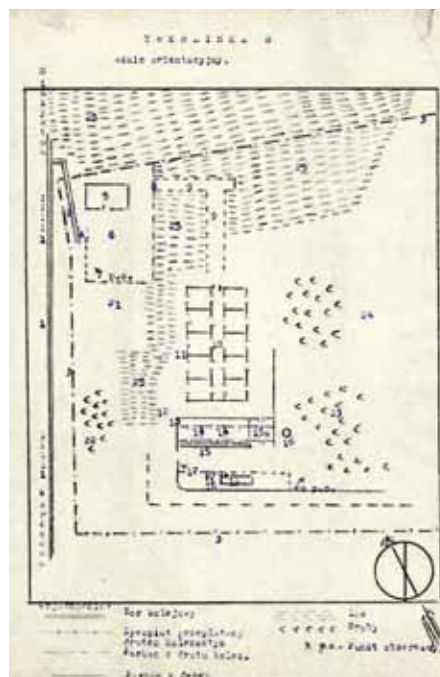
De kaartjes tonen de oorspronkelijk voorgestelde grenzen, het getto op het moment van haar afsluiting in augustus 1941, de liquidatie van het kleine getto in oktober '41 en de verkleiningen in mei en oktober 1942. Het getto van Kovno/Kaunas wordt een doorvoerkamp, niet voor 'hervestiging in het oosten' maar naar een nabije dood.

Transport naar de dood

Ondertussen is in Warschau de Grote Deportatie aan de gang. In september 1942 weet een vluchteling vanuit Treblinka, Jakup Krzepicki, terug te keren naar het getto om te vertellen wat daar gebeurt. Dit kleine manuscriptkaartje, getekent met onuitwisbare inkt en met een getypte uitleg, is gebaseerd op zijn observaties. U ziet een schets van het vernietigingskamp met de spoorbaan aan de linkerkant. Nummer 9 is 'de corridor' naar het 'douchgebouw' (nummer 10) waar de Joden worden vergast. Dit kaartje wordt bewaard in het Ringelblum Archief van het Joods Historisch Instituut in Warschau (afbeelding 9). Dergelijke kaarten worden niet alleen gemaakt voor de aanklacht als eindelijk de tijd komt om nazi-criminelen te berechten. Dit simpe-

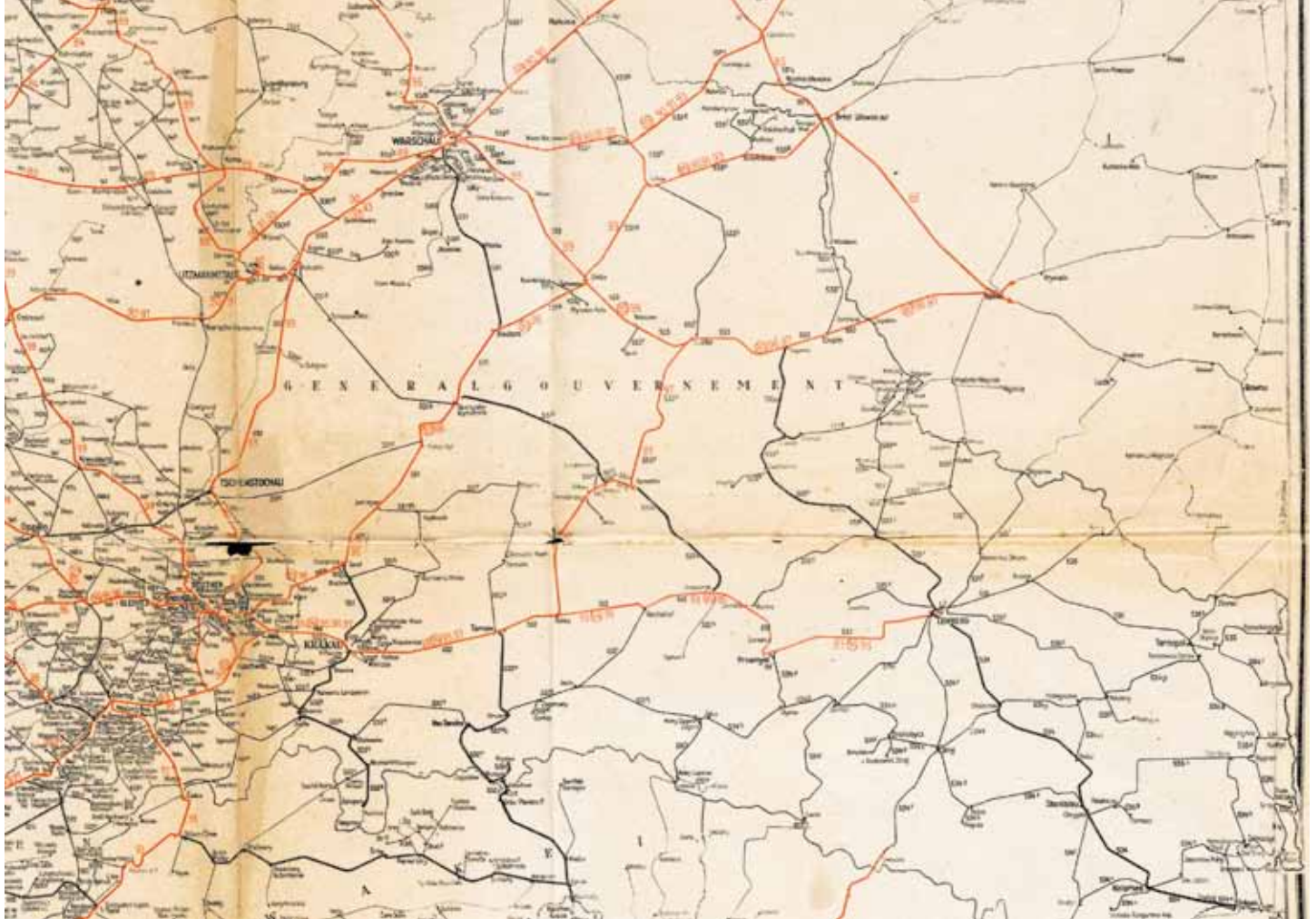
le kaartje fungeert vooral als een middel om het onvoorstelbare te lokaliseren. Raul Hilberg, de vooraanstaande historicus van de Holocaust, argumenteert in

zijn *German Railroads, Jewish Souls* dat de *Deutsche Reichsbahn*, met zijn moderne infrastructuur en toegewijd personeel, deel uitmaakte van de bureaucratische vernietigingsmachine. De *Reichsbahn* biedt de SS zelfs gereduceerde tarieven aan als meer Joden in de wagons worden geperst en voor kinderen jonger dan vier hoeft niet te worden betaald. Grote kaarten van het door Duitsland geëxploiteerd spoorwegnet met namen als Sobibór en Auschwitz zijn nog makkelijk te verzamelen (afbeelding 10).

9. Manuscriptplattgrond met een getypte verklaring van Treblinka (Ringelblum Archief, Joods Historisch Instituut, Warschau).

Zij bieden echter geen verklaring voor waar sommige vernietigingskampen liggen. De kwestie is namelijk: Zijn Sobibór, Belzec en wellicht ook Treblinka gebaseerd op hun locaties tussen standaardspoor en breedspoor? Belangrijker dan de rationaliteit van de ruimtelijke coördinatie is echter de vraag waarom het doel van de nazi's radicaliseert als de oorlog escaleert? Het antwoord is niet te vinden in de dienstregeling voor 'speciale treinen', zelfs niet in de 'rassenwetenschap' van de nazi's. Hier is geen plaats voor een discussie over de historische/meta-historische dimensie van de *Endlösung*

10. Gedeelte van de Reichsbahn-kaart uit 1943.

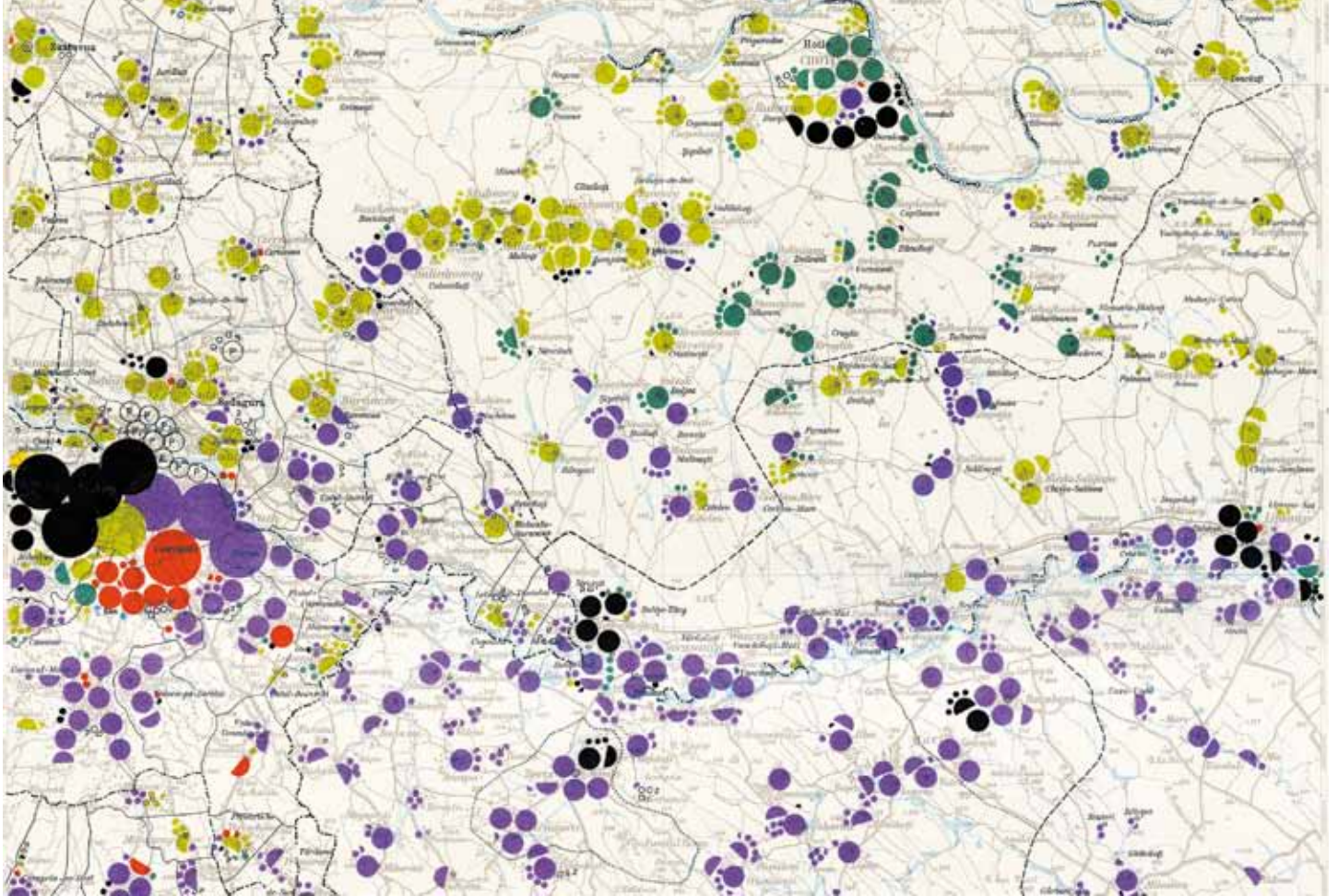
('definitieve oplossing' van 'het Joodse vraagstuk'), die wortel kan schieten omdat het totalitaire bewind de morele orde omkeert. Ik vermeld slechts de apocalyptische visie van overtuigde nazi's die uitroeiing van de Joden onvermijdelijk achtten voor de komst van een nieuw tijdperk van Arische verlossing. Want we moeten ons realiseren dat ruimtelijke benaderingen van de Holocaust op verklarende grenzen stuiten.

Roemenië is de enige bondgenoot van Duitsland die op eigen gezag zijn Joden vermoordt, met name die van de Boekovina en Bessarabië. In deze context is een etnografische kaart van Roemenië uit 1941 van groot belang. Deze *Volkstumskarte von Rumänien* in 44 bladen wordt geleverd aan de fascistische Conducator Ion Antonescu en het Roemeense leger door Weense nazi-geografen. In zijn geheel meet deze kaart van Groot-Roemenië zo'n vierenhalf bij drie meter; de Donauvallei en het schaars bevolkte berggebied van de Karpaten zijn onmiddellijk herkenbaar.⁷ Op deze enorme wandkaart wordt Roemenië nog steeds afgebeeld met het destijds door Hongarije bezette Noord-Transsylvanië, maar zonder het inmiddels veroverde Transnistrië. Het ontwerp

is van professor Hugo Hassinger, expert in ruimtelijke analyse en culturele geografie van Zuid-Oost Europa, maar de kaart is geproduceerd door een team onder leiding van *SS-Sturmbannführer* Wilfried Krallert. Hier is een deel van het blad met Czernowitz of Cernauti, tegenwoordig Chernivtsi in de Oekraïne (afbeelding 11).

De etnische samenstelling van deze vroegere hoofdstad van de Boekovina en van dorpen in haar regio is gevisualiseerd met ingekleurde cirkels van verschillende grootte, afhankelijk van aantallen (zwart staat voor Joden, rood voor Duitsers, paars voor Roemenen, geel voor Hongaren, donkergroen voor Russen, lichtgroen voor Oekraïners, een cirkel met een Z voor zigeuners, etc.). De gegevens komen uit de Roemeense volkstelling van 1931. De ondergrond is een Oostenrijkse legerkaart van voor de Eerste Wereldoorlog in de schaal 1:200.000, maar zonder de terreinkleuren. In hetzelfde 1941 produceert het team in Wenen soortgelijke etnografische kaarten van Hongarije in 23 bladen en van Joegoslavië in 40 bladen. Momenteel onderzoek ik hoe deze etnografische kaarten werden gebruikt door legerkorpsen en speciale eenheden.

Net als de meeste Joden van Czernowitz/Cernauti, worden ook Leo en Fritz Antschel gedeporteerd naar Transnistrië. Velen van hen komen om in dodenmarsen en moordpartijen of door honger, vrieskou of dysenterie in concentratiekampen met kapotte barakken zonder elektriciteit, stromend water of latrines. Alleen de corruptie onder de Roemeense en Oekraïense bewakers biedt nog enige kans om te overleven. In sommige getto's overleven meer Joden dan elders in Transnistrië omdat hun gemeenschappen beter georganiseerd zijn en waardevolle goederen produceren voor Roemeense leiders. In augustus 1942 worden de Antschels met andere dwangarbeiders gevorderd naar de oostelijke kant van de Zuidelijke Boeg-rivier. In het *Reichskommissariat Ukraine* moeten zij werken aan de 'Doorgaande Weg IV', de Duitse bevoorradingsroute naar het zuidoostelijke front. Dit enorme project, dat functioneert op basis van 'vernietiging door arbeid', kost het leven aan vele duizenden Sovjet krijgsgevangenen en aan ten minste 25.000 Joden. Een manuscriptkaart van deze *Durchgangsstrasse IV* toont de werkkampen en de organisatie van de constructiezones.⁸ Deze kaart, na de oorlog getekend door de Roemeense kunstenaar Arnold Daghani,

11. Gedeelte van de Czernowitz-deelkaart van de etnografische kaart van Roemenië, 1941.

is gebaseerd op notities en tekeningen uit zijn oorlogsdagboek dat verslag doet van zijn bittere ervaringen in kamp Michailowka. Onder de Joden die daar doodgeschoten werden toen zij niet meer konden werken zijn de ouders van Paul Celan (een anagram van Ancel, de Roemeense spelling van Antschel), de tragische dichter van de beroemde *Todesfuge/Fuga van de dood*.

Conclusie

Elie Wiesel schrijft: *Het doel van de Nazis was het inkrimpen van het Joodse universum*. Dit doel impliceert een reductie van meerdere, veelal gemengde, identiteitsvelden tot Joodse versus niet-Joodse ruimten. Het analyseren van dit geografisch proces op zijn ideologische, politieke, economische en vitale dimensies vergt natuurlijk meer dan het bestuderen van kaarten uit die tijd of later gereconstrueerd vanuit het geheugen; ook meer dan het ontwerpen van nieuwe kaarten.

Ook al kunnen kaarten vanuit historisch GIS grote hoeveelheden tekstuele gegevens visualiseren en onderliggende ruimtelijke patronen van interacties presenteren waarvan de betreffende nazi's, slachtoffers en omstanders zich slechts ten dele bewust zijn. Toch doen onderzoekers van de Holocaust er wijs

aan om al deze soorten kaarten serieus te nemen.

Ik hoop de lezers van *Caert-Thresoor* er niet van te overtuigen dat een eigentijdse kaart meer is dan een middel om oude plaatsnamen te lokaliseren of alleen een illustratie vormt van een regionale context. Ook niet dat sommige kaarten een speciaal aura krijgen omdat ze getuigen van centrale episodes van de Holocaust. Deze functies blijven essentieel bij het opsporen van de familiegeschiedenis en voor publicaties en exposities.

Belangrijker is het onderzoek naar de mate waarin kaarten instrumenteel zijn voor de organisatie van terreur of van verzet. We mogen niet vergeten dat het ruimtelijk onderzoek en het maken van kaarten een prominente rol spelen in de nazi-planning.

De kaarten uit de periode voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog die ik hier kort van commentaar heb voorzien vormen slechts een minimale selectie uit de grote hoeveelheid kartografisch relevant materiaal dat heeft overleefd in allerlei archieven, bibliotheken en verzamelingen. Daarom wordt het tijd om een internationaal project te ontwikkelen dat helpt bij het lokaliseren, catalogiseren, digitaliseren en verbinden van de veelheid van nog steeds bestaande kaarten die betrekking hebben op de Holocaust.

Literatuur

- Aly, Götz & Susanne Heim. 1999. *Architects of annihilation. Auschwitz and the logic of destruction*. New York: Princeton University Press.
- Ancel, Jean. 2011. *The history of the Holocaust in Romania*. Lincoln: University of Nebraska Press / Jerusalem: Yad Vashem.
- Barkahan, Menachem (ed.). 2008. *Extermination of the Jews in Latvia 1941-1945*. Riga: Shamir.
- Bassin, Marc. 1987. 'Race contra space. The conflict between German geopolitik and national socialism.' *Political Geography Quarterly* 6 (1987), 2: 115-134.
- Bennet, G. H. 2012. *The nazi, the painter and the forgotten story of the SS road*. London: Reaktion Books.
- Benz, Wolfgang & Brigitte Mihok (Hg). 2009. *Holocaust an der Peripherie. Judenpolitik und Judenmord in Rumänien und Transnistrien 1940-1944*. Berlin: Metropol.
- Brandon, Ray & Wendy Lower (eds). 2008. *The Shoah in Ukraine. history, testimony, memorialization*. Bloomington: Indiana University Press.
- Brauch, Julia, Anna Lipphardt & Alexandra Nocke (eds). 2008. *Jewish topographies. Visions of space, traditions of place*. Aldershot / Burlington: Ashgate.
- Braun, Helmut & Deborah Schulz (Hg). 2006. *Der Maler Arnold Daghani: 'verfolgt - gezeichnet' (Katalogbuch zur Ausstellung)*. Springe: Zu Klampen.
- Carp, Matatias. 1946-1948. *Cartea Neagra. Fapte si Documente*. 3 vols. Bucuresti.

- Celan, Paul. 2003. *Verzamelde gedichten. Duits-Nederlands*. (Vertaling door Ton Naaijken). Amsterdam: Meulenhoff.
- Cole, Tim. 2010. *Traces of the Holocaust. Journeying in and out of the ghettos*. London / New York: Continuum.
- Cole, Tim. 2003. *Holocaust City. The making of a Jewish ghetto*. New York / London: Routledge.
- Dawidowicz, Lucy. 1975. *The war against the Jews, 1933-1945*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Diner, Dan. 1984. 'Grundbuch des Planeten'. Zur Geopolitik Karl Haushofers.' *Vierteljahreshfte für Zeitgeschichte* 32 (1984), 1: 1-28.
- Emmerich, Wolfgang. 1999. *Paul Celan*. Reinbek: Rowohlt.
- Engelking, Barbara & Jacek Leociak. 2009. *The Warsaw ghetto. A guide to the perished city*. New Haven / London: Yale University Press.
- Fahlbusch, Michael & Ingo Haar (eds.). 2005. *German scholars and ethnic cleansing 1920-1945*. New York: Berghahn Books.
- Fahlbusch, Michael & Ingo Haar. 2008. *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen, Institutionen, Forschungsprogramme, Stiftungen*. München: K.G. Saur.
- Felstiner, John. 1995. *Paul Celan. Poet, survivor, Jew*. New Haven / London: Yale University Press.
- Friedländer, Saul. 1997. *Nazi Germany and the Jews: The years of persecution, 1933-1939*. New York: HarperCollins.
- Friedländer, Saul. 2007. *Nazi Germany and the Jews: The years of extermination*. New York: HarperCollins.
- Gilbert, Martin. 1993. *Atlas of the Holocaust*. New York: William Morrow and Company, (second ed.).
- Harms, Heinrich. 1934. *Neuer deutscher Geschichts- und Kulturatlas*. Leipzig: List & Von Bressendorf.
- Herb, Guntram. 1997. *Under the map of Germany. Nationalism and propaganda 1918-1945*. London / New York: Routledge.
- Hilberg, Raul. 2003. *The destruction of the European Jews*. New York: Holmes & Meier.
- Hilberg, Raul. 1976. 'German railroads / Jewish Souls.' *Society* 14 (1976), 1: 60-74.
- Horwitz, Gordon. 2008. *Ghettostadt: Łódź and the making of a nazi city*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Ioanid, Radu. 2000. *The Holocaust in Romania*. Chicago: Ivan R. Dee.
- Jantzen, Walther. 1940. *Die Juden. Geopolitik im Kartenbild*. Heidelberg / Berlin / Magdeburg: Kurt Vowinckel Verlag.
- Jakulyté-Vasil, Milda. 2011. *Holokausto ekspozicijos katalogas = Catalogue of the Holocaust exhibition*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono Žydu muziejus.
- Jakulyté-Vasil, Milda. 2011. *Lithuanian Holocaust atlas*. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono Žydu Muziejus.
- Klein, Dennis & United States Holocaust Memorial Museum. 1997. *Hidden History of the Kovno Ghetto*. Boston: Little, Brown and Co.
- Löwenthal, Ernst (Hg). 1938. *Philo-Atlas. Handbuch für die Jüdische Auswanderung*. Berlin: Philo.
- Lower, Wendy. 2005. *Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Madajczyk, Czesław (Hg). 1994. *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan. Dokumente*. München / New Providence: Saur.
- Meyer, Konrad. 1941. *Landvolk im Werden*. Berlin: Deutsche Landbuchhandlung.
- Michman, Dan. 2011. *The emergence of Jewish ghettos during the Holocaust*. Cambridge / New York / Jerusalem: Cambridge University Press.
- Miron, Gai et al. 2009. *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust*. Jerusalem: Yad Vashem, [2 delen].
- Penk, Albrecht. 1925. 'Deutscher Volks- und Kulturboden.' In: K. L. von Loesch (Hg). *Volk unter Völkern*. Breslau: Ferdinand Hirt.
- Pudelko, Alfred. 1939. *Rasse und Raum als geschichtsbestimmende Kräfte*. Berlin: Zentralverlag der NSDAP.
- Putzger, Friedrich Wilhelm. 1937. *Putzgers Historischer Schul-Atlas*. Bielefeld / Leipzig: Velhagen & Klasing, [Grosse Ausgabe 54].
- Rössler, Mechtild. 1998. *Wissenschaft und Lebensraum'. Geographische Ostforschung im Nationalsozialismus*. Berlin / Hamburg: D. Reimer.
- Schultz, Deborah & Edward Timms (eds.). 2009. *Arnold Daghani's memories of Mikhailowka. The illustrated diary of a slave labour camp survivor*. London / Portland: Vallentine Mitchell.
- Seraphim, Peter-Heinz. 1938. *Das Judentum im osteuropäischen Raum*. Essen: Essener Verlagsanstalt.
- Snyder, Timothy. 2010. *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. London: The Bodley Head.
- Steinhil, Oskar. 1943. *Das Generalgouvernement. Reisehandbuch*. Leipzig: Karl Baedeker.
- Stone, Dan. 2010. *Histories of the Holocaust*. Oxford: Oxford University Press.
- United States Holocaust Memorial Museum. 1996. *Historical atlas of the Holocaust*. New York: MacMillan.
- Voren, Robert van. 2011. *Undigested Past. The Holocaust in Lithuania*. Amsterdam / New York: Editions Rodopi.
- Wiesel, Elie. 2010. *Night*. New York, Chelsea House, [new edition].
- Research Infrastructure (EHRI) bij de International Tracing Service (ITS) in Bad Arolsen, Duitsland. Een uitgebreidere Engelse versie, The Holocaust in Contemporary Maps, staat op internet onder: www.siger.org/holocaustincontemporarymaps.
- www.ushmm.org/maps/projects/holocaust-geographies
 - www.forumeerstewereloorlog.nl/wiki/images/Oostfront.jpg
 - <http://criticalgeography.blogspot.de/images/TATORTGEO1.pdf>
 - www.historycznie.uni.lodz.pl/mapy_xlodz21a.jpg www.historycznie.uni.lodz.pl/mapy_xlodz21a.jpg
 - Mijn ICHC 2011 presentatie Topography of Terror: Maps of the Warsaw Ghetto staat op internet onder: www.siger.org/warsawghettomaps
 - commons.wikimedia.org/wiki/File:Riga_ghetto_map.jpg
 - commons.wikimedia.org/wiki/Category:1930_Romanian_census
 - www.sussex.ac.uk/library/speccoll/cgjs/teachingpack/hugemap.html

Summary

Maps of the holocaust / Harrie Teunissen

The different studies of mapping the Holocaust rarely make use of contemporary maps. Surprisingly, while collecting WWII maps, hundreds of maps and topographical plans related to the identification, localisation, persecution and destruction of 'the Jews' were found. To analyse this geographical process on its ideological, political, economic and vital levels implies more than studying wartime maps and maps reconstructed from memory; also more than designing new maps. This is so, even though historical maps in GIS can visualise textual data and present underlying spatial patterns of which the interacting Nazis, victims and bystanders are only partially aware. Nonetheless, scholars in geography and Holocaust research would be wise to take all these levels of maps seriously. Contemporary maps are more than a means to locate old place names or just illustrations of regional contexts, and some of them carry a special aura because they bear witness to central parts of the Holocaust. These functions remain vital for tracing families and for publications and exhibitions. It is more important to investigate to what extent wartime maps were instrumental in the organisation of terror and of resistance. Spatial research and making maps played a prominent role in Nazi planning. The maps briefly commented upon in this article form only a small selection of the large amount of surviving cartographic material. Therefore, it is time to develop an international project which helps to localise, catalogue, digitise and connect the multitude of still extant maps related to the Holocaust.

Noten

* Dit artikel is een verkorte versie van mijn presentatie op de internationale workshop Geography and Holocaust Research. Deze workshop werd gehouden in het kader van de European Holocaust

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

Kaartencollecties in Nederland

Drents Archief

Egbert Brink

Adres en contactgegevens:

Bezoekadres: Brink 2, Assen

Postadres: Postbus 595, 9400 AN Assen

Telefoon: 0592-313523

E-mail: info@drentsarchief.nl

Websites: www.drentsarchief.nl; www.annodrenthe.nu

Contactpersoon: Egbert Brink,
egbert.brink@drentsarchief.nl

1. Digilounge met multitouchafels

Toegankelijkheid

Het Drents Archief is een recent verbouwd *bigtech*-onderzoekscentrum op middeleeuwse fundamenteën in hartje Assen.

Voor bewegend beeld, debat en lezingen is een verhuurbare studio voorhanden. De studiezaal is verdeeld in een afgeschermd gedeelte voor raadpleging van originelen en een *digilounge*. Hier kunnen bezoekers digitale bronnen, waaronder topografische kaarten, bekijken op multitouchafels, grote en kleine schermen.

Onderzoekers kunnen gebruik maken van een handbibliotheek, inclusief atlasen. Het geheel staat onder toezicht en begeleiding van een studiezaalmedewerker en een gastheer in wisselende samenstelling. Voor raadpleging van originele kaarten en andere archiefstukken is een gratis bezoekerspas verplicht. Laptops en fototoestellen mogen mee naar binnen, jassen en tassen kunnen in de kluisjes worden opgeborgen.

Het Drents Archief is van dinsdag tot donderdag van 10.00 tot 17.00 uur geopend en op vrijdag van 10.00 tot 13.00 uur. In de Kloostergang kunnen bezoekers terecht voor een kopje koffie, thee of soep. Iedere zondagmiddag in de maand is het gebouw open voor publieksactiviteiten.

Profiel

In 1851 gaf de Leidse kaartenverzamelaar J.T. Bodel Nijenhuis in de *Drentsche Volksalmanak* voor het eerst een overzicht van topografische kaarten van Drenthe. Hij kon zich beperken tot een overzicht van de gewestkaarten uit de zeventiende en achttiende eeuw beginnend met de kaart van Cornelis Pijnacker uit 1634. Momenteel omvat de kaartenverzameling van het Drents Archief ruim 9500 beschreven kaarten. Het grootste gedeelte daarvan kwam op natuurlijke wijze (via de opeenvolgende archiefwetten) in de depots van het Drents Archief terecht. Het betreft historisch-geografische informatie die indertijd gebruikt werd bij uiteenlopende zaken als belastingheffing, 'limietscheiding', vervening, wegenaanleg, kanalisatie, stedelijke uitbreiding en bevordering van het toerisme. Voor een groot gedeelte is de band tussen de kaarten en de geschreven bronnen intact gebleven, waardoor het oorspronkelijk doel van kaart en maker onderzocht kan worden. De kaarten zijn afkomstig uit een viertal grotere fondsen. De oudste kaarten stammen uit de Oude Staten Archieven, de opeenvolgende gewestelijke besturen van Drenthe vanaf het ontstaan van het landschapsbestuur in 1603 tot en met de

Franse tijd. Deze manuscriptkaarten werden over het algemeen gemaakt door ('geadmitteerde') landmeters. Een belangrijke serie kaarten uit het archief van het landschapsbestuur zijn de grondschattingskaarten van omstreeks 1640. Deze eigendomsregistratie van de 'bezaaide landen' vormt voor Drenthe de belangrijkste prekadastrale bron. Civiele ingenieurs legden vanaf omstreeks 1750 met nauwkeuriger kaarten de basis voor de openlegging voor Drenthe. De kadastrale metingen vormden de aanzet tot een nieuwe provinciale kaart, nadat de gewestkaart van Pijnacker bijna twee eeuwen in omloop was. Werneke en Brauns tekenden in 1840 in opdracht van het provinciebestuur de eerste provinciale kaart van Drenthe. Deze bleek al snel verouderd toen het nog lege Drentse land na 1850 een metamorfose onderging. De negentiende eeuw vormt dan ook het zwaartepunt van de kaartencollectie van het Drents Archief. Veel kaarten voor Gedeputeerde Staten betreffen infrastructurele projecten: wegen, bruggen, spoor en tramwegen maar ook typisch Drentse onderwerpen als zandverstuivingen en markenscheidingskaarten. Veel van deze landschapselementen op deze kaarten zijn nog altijd te zien. Dat geeft aan deze

2. Situatietekening kolonie 1 Veenhuizen, 1902, manuscript (Drents Archief, 0137.02-23).

kaarten een bijzondere actualiteitswaarde. Ook de archieven van Rijkswaterstaat en provinciale waterstaat zijn een rijke kartografische bron. De kanalisatie van Drenthe leverde een mooie serie uiterst gedetailleerde waterstaatskaarten op. Het Drents Archief beschikt daarnaast ook over een fraaie collectie kaarten uit particuliere archieven. Bijvoorbeeld de kaarten die gemaakt zijn in het kader van investeringsprojecten van Hollands durfkapitaal in de grootschalige verveningen, met name de kaarten uit het archief van de 'Hollandsche participanten' onder aanvoering van de veelzijdige Amsterdammer Pieter Serwouters. Een aparte verzameling vormen de kaarten die zijn ondergebracht in de collectie Topografische Atlas. In tegenstelling tot de archiefkaarten van overheden zijn deze kaarten door aankoop of schenking in het Drents

Archief terechtgekomen. Deze bonte verzameling kaarten heeft geen aantoonbare relatie meer met een 'archiefvormer'. Hierin bevinden zich onder andere losse bladen uit atlanten, kaartseries van de Topografische Dienst en niet te vergeten de talloze toeristenkaarten voor de fietser en de wandelaar. Tenslotte was het de toerist die 'mooi Drenthe' in de twintigste eeuw op de kaart zette.

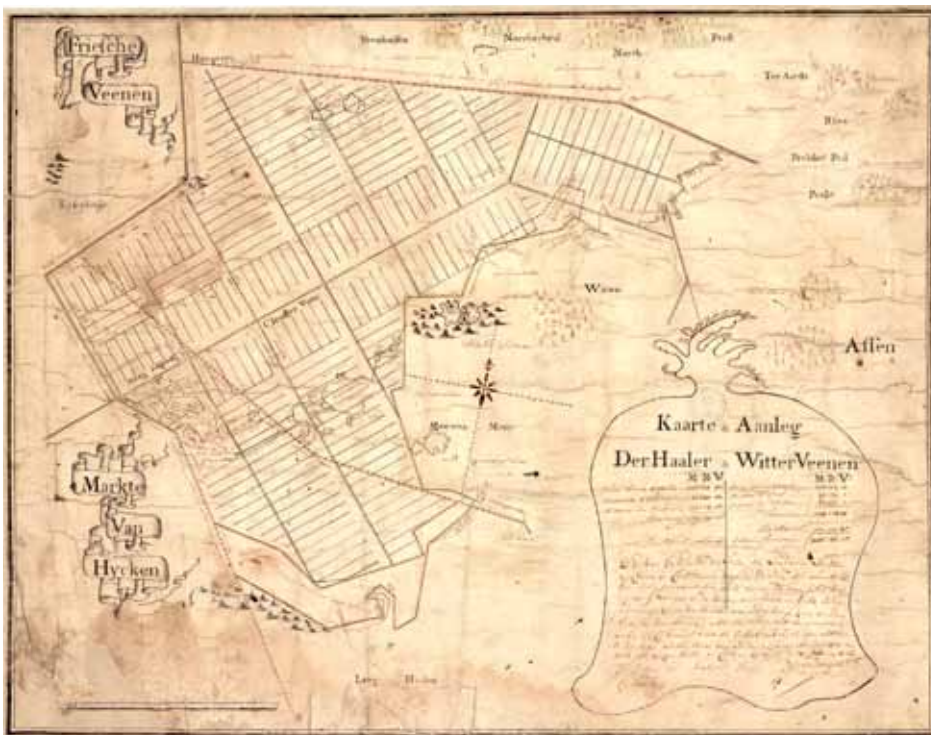
Multitouch-kaartentafels

Naast de waarde als historische bron zet het Drents Archief in op de beleevingswaarde van oude kaarten. De digitale ontsluiting van de kaartencollectie is op dit moment in volle gang. Inmiddels zijn 9.500 kaarten gescand en het is de bedoeling dat ze in eerste instantie in de *digilounge* beschikbaar worden gesteld op een *multitouch*-kaartentafel met

uitgebreide zoom-mogelijkheden. De applicatie die nu in ontwikkeling is moet aantrekkelijk zijn voor zowel de bezoeker die op een leuke en makkelijk manier het Drentse verleden wil ontdekken, als de historisch-kartografisch onderzoeker. De kaartentafel moet dus zowel animeren als verdiepen. Dat betekent dat de 'metagegevens' van de kaarten – archiefvormer, kaartenmaker, afmetingen, techniek en datering – niet vergeten worden. Het uitgangspunt van de tafel is dat de gebruiker intuïtief een historische kaart van een gebied kan vinden door met zijn vingers een plek aan te wijzen op een Google-maps kaart. Hierbij worden zoekresultaten getoond waarin de onderzoeker vervolgens kan bladeren. Een gebruiker die wil zoeken op toegangsnummer of kaartmaker maakt gebruik van een andere zoekstrategie. Het voordeel van een dergelijke aanpak is dat de materiële staat van de originele kaarten gewaarborgd blijft terwijl de historische sensatie en onderzoeksmogelijkheden – ook door ongekende zoommogelijkheden – intact blijven. Al met al nog *work in progress*. Het is nog even wachten op deze applicatie die de rijke kaartencollectie van Drenthe ontsluit. Op Annodrenthe.nu krijgt u alvast een indruk.

Literatuur

- Battjes, Jan & Egbert Brink. 2009. *De historische atlas van Assen*. Assen: Van Gorcum.
- Bodel Nijenhuis, J.T. 1851. *Over de landkaarten der provincie Drenthe*. In: *Drentsche Volksalmanak* 15 (1851): 110-138.
- Brink, Egbert. 2008. 'Alsoff men daer sellfs in locu waer'. *Vroeg zeventiende-eeuwse verveningskaarten van Zuidwest-Drenthe*. *Caert-Thresoor* 27 (2008), 4: 104-110.
- Brink, E.J. & H.J. Versfelt. 2004 *De kaartenverzameling van het Drents Archief*. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 121 (2004): 68-84.
- Kruijff, T. de, et al. (red.). 2013. *Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland: Groningen, Friesland, Drenthe*. Utrecht: Stichting Menno van Coehoorn & Uitgeverij Matrijis.
- Muller, E. en K. Zandvliet (red.). 1987. *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811. Bronnen voor de geschiedenis van de landmeetkunde en haar toepassing in administratie, architectuur, kartografie en vesting- en waterbouwkunde*. Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Versfelt, H.J. 2004. *Kaarten van Drenthe 1500-1900*, Groningen: Heveskes.
- Versfelt, H.J. & M. Schroor. 2001. *De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust, 1811-1813*. Groningen: Heveskes.

2. Aanleg van de Haaler- en Witterveenen uit 1769, manuscript (Drents Archief, 0001-1303a).

Inzendingen voor deze rubriek aan:

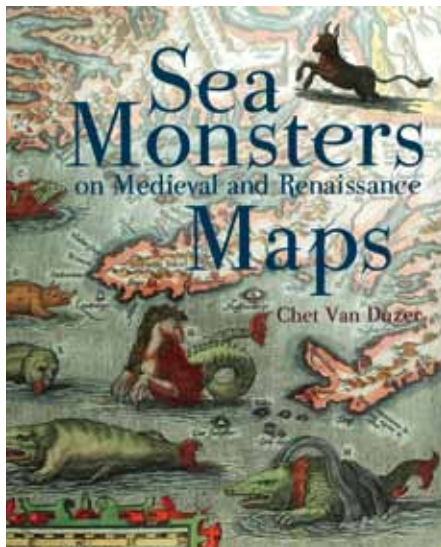
Sjoerd de Meer

E-mail: s.demeer@caert-thresoor.nl

Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps / Chet Van Duzer.

- Londen: the British Library 2013, 144 p., ill. in kl. en zw.w. geb., isbn9780712358903 prijs 20,- pond.

Tot op het einde van de zestiende eeuw was het een wijdverspreid gebruik om op kaarten van zeeën en oceanen zeemonsters af te beelden. De Amerikaan Chet Van Duzer (met voorouders van Nederlandse afkomst) schreef in opdracht van de British Library een boek over dit onderwerp en behandelt daarin kaarten uit de middeleeuwen en de Renaissance. De belangrijkste kaarten met monsters erop komen in het boek van Van Duzer aan bod, zoals de Mappae Mundi van Beatus (10de eeuw), de Hereford Mappa Mundi (ca. 1290-1310), portolanen uit de veertiende- en vijftiende eeuw, de wereldkaart van Gerard Mercator uit 1569 en de kaart van IJsland van Abraham Ortelius. Van Duzer eindigt het boek met een kaart van Thomas Edge uit *Purchas his Pilgrimes* uit 1625 waarop de monsters echte dieren zijn geworden. Het verhaal dat Van Duzer vertelt over de zeemonsters heeft hij gegoten in ruim 30 korte hoofdstukken. Op gezette tijden heeft hij deze onderbroken door een spread met afbeeldingen, iedere keer gevat in een thema, zoals de kartografische ontwikkeling van de walrus, of de gevaren van zeemonsters.

Zeemonsters: een populair onderwerp waar al veel over is geschreven. Toch ver-

vult deze publicatie een lacune. Het lijkt de eerste overzichtspublicatie te zijn die enkel en alleen gewijd is aan zeemonsters, en die daarmee de zeemonsters niet slechts in de marge van het kaartbeeld behandelt.

Marleen Smit

Op de kaart: hoe de wereld in kaart werd gebracht / Simon Garfield.

- Amsterdam: Podium 2013. - Paperback 495 p. ill. in zw/w. - ISBN 9789057595714. Prijs: € 25,00.

Een geschiedenis van de wereld in twaalf kaarten / Jerry Brotton.

- Antwerpen: De Bezige Bij 2013. - Gebonden 440 p. ill. in kleur. - ISBN 9789085424932. Prijs: € 34,95.

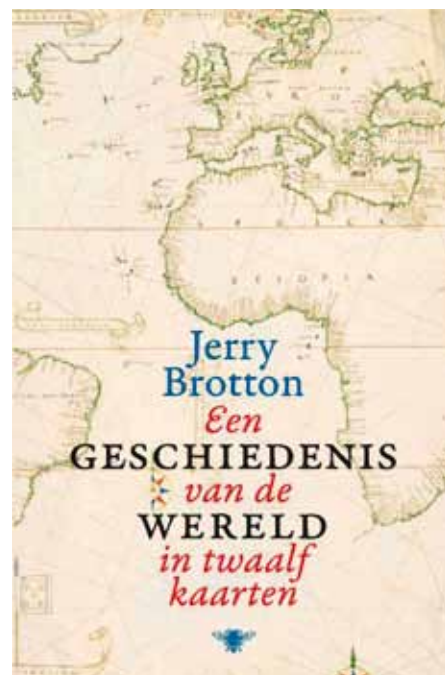

In 2012 verschenen in het Verenigd Koninkrijk twee boeken die de historische kartografie in brede zin behandelen: *On the Map. Why the World Looks the Way it Does* van wetenschapsjournalist Simon Garfield en *A History of the World in Twelve Maps* van cultuurhistoricus Jerry Brotton. Beide boeken zijn inmiddels in het Nederlands vertaald, respectievelijk als *Op de kaart: hoe de wereld in kaart werd gebracht* en *Een geschiedenis van de wereld in twaalf kaarten*. Naar de

Besprekingen

aard van het onderwerp is te verwachten dat de boeken in grote mate overlap in inhoud kennen. Bij lezing blijkt dat inderdaad het geval: ontstaansgeschiedenis, makers, ontwikkeling en gebruik van kaarten vormen de centrale thematiek. Wel zijn wezenlijke verschillen aan te wijzen in de samenhang van de teksten en in de wijze waarop beide auteurs de materie benaderen. Brottons boek hoort duidelijk thuis onder het lemma 'geschiedenis', dat van Garfield komt beter tot zijn recht op de plank 'populair-wetenschappelijk'.

Garfield volgt een formule die in veel *popular science*-bestsellers wordt gehanteerd. Relatief korte hoofdstukken, die niet altijd verband houden met elkaar, worden afgewisseld met korte *case stu-*

dies, in dit boek 'detailkaarten' gedoopt. Op deze manier struint Garfield met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis van de kartografie, voornamelijk halt houdend bij de verhalen met de grootste anekdotische waarde. Hierdoor ontstaat een zekere onevenwichtigheid en is er eerder sprake van een essaybundel dan van een samenhangend boek. Het eerste hoofdstuk, over de kartografie in de klassieke oudheid, getuigt vooral van een fascinatie voor de bibliotheek van

Alexandrië - de eigenlijke behandeling van kaarten en de ontwikkeling van de geografie komen er wat bekaaid vanaf. De hoofdstukken over middeleeuwse kaarten vormen in feite één geheel, ware het niet dat de gekozen invalshoeken de auteur tot opsplitsing dwingen. Zo krijgt het verhaal van de voorgenomen verkoop in 1988 van de Hereford *Mappamundi* meer aandacht dan de beschrijving van de kaart zelf. Een duiding van de inhoud en van het soort kartografie waar we in het geval van twaalfde- en dertiende-eeuwse kaarten mee van doen hebben, verdwijnt hierdoor ver naar de achtergrond. Hetzelfde geldt voor het hoofdstuk over de Vinlandkaart: het gaat Garfield niet zozeer om de informatie over de totstandkoming van de kaarten, het wereldbeeld dat ze weergeven of de cultuurhistorische interpretatie van de erin opgenomen informatie, maar om secundaire wetenswaardigheden over het besproken object - als er maar een spectaculair of breed aansprekend verhaal aan vast zit. Het boek had wat dit betreft beter *On Maps* ('Over kaarten') als titel kunnen hebben. De lezer die de in deze eeuw in Engeland verschenen populair-wetenschappelijke werken die enig verband houden met kartografische onderwerpen heeft bijgehouden, zal de boeken die aan Garfields hoofdstukken ten grondslag liggen moeiteloos kunnen opsommen. De behandeling van de nationale karteringen in de achttiende eeuw, de in India uitgevoerde *Great Trigonometric Survey*, de noodlottige expeditie van Burke en Wills door het Australische binnenland naar Cape York en het hoofdstuk over kaartverzamelaars en kaartendien - compleet met obligaat optreden van kaartenhandelaar Graham Arader - vormen daar de duidelijkste voorbeelden van. Daarnaast komen in de eerste helft van het boek enkele opmerkelijke uitspraken en fouten voor. Garfield spreekt herhaaldelijk zijn verbazing uit over het feit dat Mercator maar een klein oeuvre produceerde, maar laat na diens globeproductie te vermelden. De door gebrekkige topografische kennis (van auteur of vertalers) begane blunder bij de behandeling van de commerciële kartografie, waar *Transisulana* verminkt wordt tot *Transsylvania* - zodat de Leo Belgicus voor de verandering naar heel andere burens mag brullen - deed me bijna het boek als 'te licht bevonden' terzijde leggen. *Op de kaart* is tot ruim over de helft niet veel meer dan een verzameling 'leuke

weetjes over kaarten' met een sterke anglocentrische inslag. Dat beeld verandert echter naarmate het boek vordert. Er duiken langere lijnen en hoofdstukoverspannende verbanden op. Ook wijzigt de houding van de schrijver: Garfield veruult zijn voorkeur voor anekdotiek voor een fascinatie voor de rol van de kaart in de moderne wetenschap en cultuur. Hij schrijft over de rol van thematische kartering als hulpmiddel bij het bestrijden van epidemieën, over het tot stand komen van typische massakartografie als stadsplattegronden en metrokaarten en over de rol van kaarten in literatuur, films en televisieseries (waaronder Schateiland en Harry Potter). Hierdoor wordt een overstap mogelijk naar hoofdstukken over toeristische kaarten en reisgidsen, de kaart als onderdeel van bordspelen en computergames, digitalisering van de kartografie, gps-navigatie (TomTom en Google Earth) en datavisualisatie, waarin Garfield toch blijkt geeft van een uitstekend vermogen tot het op een onderhoudende wijze aan elkaar knopen van uiteenlopende onderwerpen. Het geheel is in een vlotte, leesbare stijl geschreven; een boek dat zich ervoor leent om op te pakken en kort in te lezen. Het uiteindelijke oordeel moet dan ook luiden: een vermakelijk, niet altijd even consistent maar onderhoudend boek, zonder veel diepgang maar met een brede benadering van het begrip 'kaart'. Naarmate het boek vordert verschijnt er meer lijn in het betoog van de schrijver. Veel grote onderwerpen die op basis van de ondertitel 'hoe de wereld in kaart werd gebracht' te verwachten zijn komen niet aan bod, zoals belangrijke - maar niet al te spectaculaire - ontdekkingsreizen, de rol van centralisatie van bestuur, de ontwikkeling van een eenvormige typografie en topografische weergave en belangrijke ontwikkelingen in meetkunde, druk- en reproductietechnieken. Dit gebrek aan diepgang neemt echter niet weg dat het boek een aardig cadeau is voor iedereen die u een eerste aanstekelijk enthousiaste introductie in de historische kartografie gunt.

De titel 'Een geschiedenis van de wereld in twaalf kaarten' voedt het bange vermoeden dat ook Brotton zich in zijn boek als het ware hink-stap-springend door de geschiedenis van de kartografie begeeft. Niets is echter minder waar. Na een stevige, welhaast filosofische introductie behandelt de schrijver - die u mogelijk al kent van de in 2010 door de

BBC geproduceerde serie *Maps: Power, Plunder and Possession* - in chronologisch opeenvolgende hoofdstukken twaalf thema's: Wetenschap, Uitwisseling, Geloof, Imperium, Ontdekking, Globalisering, Tolerantie, Geld, Natie, Geopolitiek, Gelijkheid en Informatie. Deze thema's dienen als kapstok voor de centrale these van Brotton: kaartmakers opereren in een omgeving die zich kenmerkt door subjectieve kennis. Hun werk wordt beïnvloed door politiek, door afhankelijkheid van een beschermheer, door regionaal heersende overtuigingen en religies. Bij het vervaardigen van kaarten strijden al deze elementen als het ware onderling én met de op objectiviteit gerichte wetenschappelijke instelling van de kaartmaker. Het komt daarbij maar zelden voor dat de wetenschap als winnaar uit de bus komt. Altijd is er sprake van een compromis, dus van een subjectieve constructie die uiting geeft aan de ideologieën en machtsstructuren van de tijd waarin de kaart werd ontworpen. Een kaartmaker mag dan geograaf en kartograaf zijn, hij is net zo goed kunstenaar, imperialist, verhalenverteller en propagandist.

In de knappe, doordacht geconstrueerde teksten krijgt elk tijdvak zo een hoofdthema dat aan de hand van een exemplarische kaart extra wordt belicht. Daarbij kiest de auteur gelukkig lang niet altijd de meest voor de hand liggende voorbeelden. Ook hanteert hij geen *pars-pro-toto*-benadering: Brotton is genoeg historicus om elk van de twaalf voorbeeldkaarten in te bedden in hun kartografische context en geschiedenis, zodat veel meer kaarten de revue passeren. Zo loopt het hoofdstuk over het thema Wetenschap, dat hij ophangt aan Ptolemaeus' wereldkaart, van het Homerische wereldbeeld via dat van de antieke Griekse filosofen en de veroveringen van Alexander de Grote door tot de Peutingerkaart - een van de weinige overgeleverde voorbeelden van Romeinse kartografie. Bij het thema Geloof staat weliswaar ook in dit boek de Hereford *Mappamundi* centraal, maar figureren tevens vele andere belangrijke middeleeuwse kaarten in een gedegen verhandeling over het door zonde, vergeving, de tijdelijkheid van het ondermaanse en Bijbelse verhalen gedomineerde wereldbeeld van dat tijdvak. De Aziatische kartografie van de veertiende en vijftiende eeuw komt uitgebreid aan de orde bij het thema Imperium, waarmee Brotton laat zien een veelzijdig cultuurhistoricus met

een indrukwekkende bronnenkennis te zijn, die de traditioneel meer exotische onderwerpen niet uit de weg gaat maar juist een plaats weet te geven in zijn bredere betoog.

De hoofdstukken met de thema's Ontdekking en Globalisering, opgehangen aan Waldseemüllers en Diego Ribeiro's wereldkaarten, vormen feitelijk één groter geheel – het ene thema is zonder het andere niet denkbaar. De splitsing in twee hoofdstukken komt hier enigszins gekunsteld over. Het mag daarentegen een bijzondere vondst van de auteur genoemd worden dat hij het thema Tolerantie (en zeker ook het gebrek daaraan) weet te verbinden met Mercator's wereldkaart; wederom een hoofdstuk waaruit de belezenheid van de schrijver blijkt, evenals diens vermogen grote thema's op heldere wijze in hun context te presenteren. Het hoofdstuk Geopolitiek – over de Engelse geograaf Mackinder, de oprichting van geografische genootschappen en de opkomst van het moderne imperialisme

– geeft een doorwrochte analyse van het subtiele samenspel tussen het streven naar wetenschappelijke objectiviteit en de heersende westerse politiek-culturele overtuiging van superioriteit in de negentiende en vroege 20ste eeuw. Ook in het thema Informatie geeft de auteur blijk van een kritische benadering. In dit laatste hoofdstuk plaatst Brotton vraagtekens bij de objectiviteit van de informatie die door particuliere bedrijven met winstoogmerk online wordt aangeboden: Google Earth, TomTom en MSN Maps zijn grote verworvenheden, maar op dit vlak spelen tevens kwesties als de betrouwbaarheid van gecommercialiseerde data, geheimhouding van strategische informatie, privacy en de invloed van monopolisering.

Het boek besluit met de constatering dat geen enkele wereldkaart een objectief beeld kan geven. Voor een goed begrip van welke wereldkaart dan ook is kennis van de ontstaansgeschiedenis en van de sociale, culturele, politieke, econo-

mische en wetenschappelijke context noodzakelijk.

Weliswaar lost de auteur de belofte van een 'geschiedenis van de wereld' niet helemaal in, hij geeft toch zeker voldoende redenen om kaarten te beschouwen als vensters op het verleden. Brotton schreef een goed toegankelijke, heldere en breed opgezette algemene cultuurgeschiedenis, waarin hij op bijzonder knappe wijze filosofie, wetenschapsgeschiedenis, ideeëngeschiedenis, bronnenkritiek en kartografie met elkaar verbindt. Het boek is daarbij voorbeeldig geïllustreerd. Als klein minpunt mag gelden dat een bibliografie ontbreekt, al is het boek voorzien van een uitgebreid notenapparaat. Voor deze recensie werd de Engelse uitgave gelezen. Dat de vertalers een gerenommeerd Nederlands kartograaf als adviseur in de arm hebben genomen geeft goede hoop op een adequate vertaling.

Gijs Boink

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Marleen Smit

E-mail: marleensmit@gmail.com

Varia Cartographica

Tentoonstelling Atlas der Neederlanden

Bij de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam is tot en met 9 februari 2014 de tentoonstelling *Atlas der Neederlanden: de dageraad van het Koninkrijk* te zien. In deze tentoonstelling staat de Atlas der Neederlanden centraal: een van de absolute topstukken uit de collectie Kaarten & Atlassen van de Bijzondere Collecties. De kaarten uit de Atlas zijn de afgelopen jaren gerestaureerd en gedigitaliseerd. Er verschijnt een zeer exclusieve facsimile-uitgave van de Atlas bij uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior, met de negen banden van de Atlas zelf en een omschrijvend en aanvullend deel X door conservator Jan Werner. Van deze facsimile-uitgave waren bij het ter perse gaan van dit nummer van *Caert-Thresoor* nog slechts enkele sets beschikbaar. Deel X verschijnt ook als losse uitgave getiteld: *De Atlas der Neederlanden: Kaarten van de republiek*

Uitreiking van de facsimile-uitgave van De Atlas der Neederlanden aan Koning Willem-Alexander door Louise Gunning met rechts Rob van Diessen.

en het prille Koninkrijk, met 'Belgiën' en 'Coloniën', bij de Bijzondere Collecties in samenwerking met Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior.

Op 18 oktober werd de tentoonstelling geopend door Koning Willem-Alexander. Bij deze feestelijke gelegenheid nam hij het eerste exemplaar in ontvangst van de facsimile uitgave, aan hem aangeboden door Louise Gunning (voorzitter College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam) en Rob van Diessen (uitgever van Asia Maior/Atlas Maior). Koning Willem-Alexander werd daarvoor door Jan Werner rondgeleid door de tentoonstelling.

Restauratie globes Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience vastgelegd op video

In de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience zijn de gerestaureerde hemel- en aardglobe van Willem Jansz. Blaeu (1571-1638), twee pronkstukken uit de Nottebohmzaal, te bewonderen. De globes ondergingen een grondige conserverings- en restauratiebehandeling en zijn nu terug in Antwerpen. Via een reportage op de website van de Erfgoedbibliotheek is het indrukwekkende restauratieproces te bekijken. In de toekomst zijn de globes nog te bezichtigen tijdens tentoonstellingen en andere evenementen in de Nottebohmzaal. Deze hemel- en aardglobe behoren tot de grootste globes die Willem Jansz. Blaeu vervaardigde en waarmee hij de markt veroverde. Ze hebben een diameter van 68 cm. Het zijn ware pronkstukken die getuigen van de vooruitstrevende zeventiende-eeuwse kartografie. De globes waren dringend aan restauratie toe. Na een grondige behandeling waren ze eind september in volle glorie te bezichtigen in de Nottebohmzaal van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience. Om de restauratie te documenteren maakte filmmaker

Restauratie hemelglobe door Van Daalen Papierrestauratie.

Hemel- en aardglobe van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience (foto: Michel Wuyts).

Mario De Munck een reportage over het restauratieproces die te zien is op www.consciencebibliotheek.be. In de toekomst zijn de globes te bezichtigen tijdens tentoonstellingen en andere evenementen (zoals de Nottebohmlezingen) in de Nottebohmzaal van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.

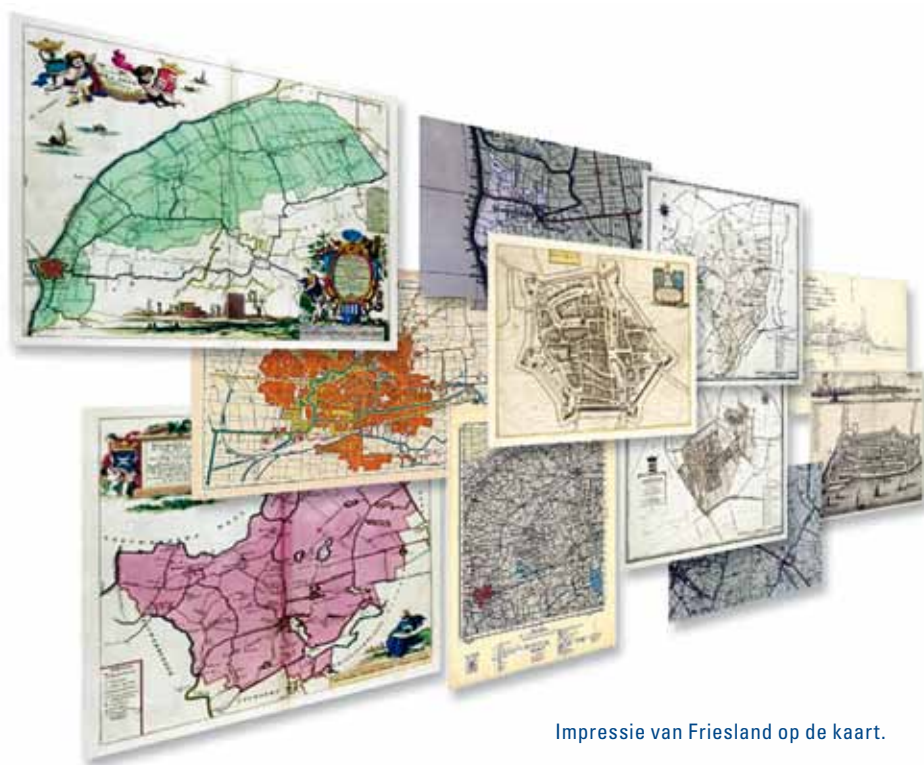
Made in Oceania te zien in Keulen

In het Rautenstrauch-Joest-Museum in Keulen is tot en met 27 april 2014 een tentoonstelling te zien getiteld *Made in Oceania: Tapa - Art and Social Landscapes*. In deze tentoonstelling heeft Tapa de hoofdrol: tapa is een uniek materiaal gemaakt van de binnenkant van boomschors dat de materiele expressie is van culturele identiteit in Oceanië. In de

tentoonstelling zijn meer dan 200 stukken te zien, waaronder kaarten.

Friesland op de Kaart

Op 19 september 2013 is in Leeuwarden het resultaat gepresenteerd van Friesland op de Kaart, een gezamenlijk project van Tresoar en DeeEnAa. Daarbij is een website gelanceerd waarop een kleine 300 historische kaarten van Friesland te vinden zijn en op innovatieve wijze gepresenteerd worden. Dankzij het project wordt een grote hoeveelheid historisch kaartmateriaal op een unieke manier ontsloten en gepresenteerd. Voor iedere Friese plaats is een uniforme serie kaartfragmenten gemaakt en waar mogelijk aangevuld met meer specifieke, bekende en onbekende kaarten. Op de

Impressie van Friesland op de kaart.

nieuwe website <http://www.frieslandopdekaart.nl/> kan onder meer op plaats gezocht worden naar het kaartmateriaal. De kaarten kunnen worden getoond in Google Maps en Google Earth als een min of meer transparante overlay. Op die manier kan men heel eenvoudig zien hoe het Friese landschap in de loop der eeuwen veranderd is. Het kaartmateriaal op www.frieslandopdekaart.nl omvat de kaarten uit de atlassen van Schotanus en Eekhoff, topografische kaarten uit verschillende periodes én een groot aantal specifieke kaarten: stadsplattegronden in soorten en maten, kaarten van veenontginningen, waterstaatkundige kaarten, kadastrale kaarten, uitbreidingsplannen, etc. Het is de bedoeling dat de komende tijd regelmatig nieuw kaartmateriaal wordt toegevoegd.

Kaartencollecties KIT en KITLV naar UB Leiden

Vanwege een reorganisatie heeft de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT) in Amsterdam op 1 augustus 2013 haar deuren moeten sluiten. De koloniale erfgoedcollectie en collectie kaarten en atlassen van het KIT komen in beheer van de Universiteitsbibliotheek Leiden. De koloniale erfgoedcollectie, inclusief kaarten, heeft betrekking op de voormalige Nederlandse koloniën tot ca. 1950 en wordt in bruikleen gegeven door het Rijk. Daarnaast neemt de Universiteitsbibliotheek Leiden de kaarten en atlassen van tropische en subtropische gebieden over die zijn verzameld na 1950. De Universiteitsbibliotheek Leiden zal zich inspannen om het materiaal weer zo snel mogelijk beschikbaar te maken. Dat geldt ook voor de kaartviewer waarin de koloniale kaarten toegankelijk zijn gemaakt op internet. Voor andere delen van de bibliotheek van het KIT zijn verschillende bestemmingen gevonden. Ook de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden zal wegens een reorganisatie worden ondegebracht in de Universiteitsbibliotheek Leiden. Door deze ontwikkelingen ontstaat er een omvangrijke collectie over Indonesië en de Caraïben, bestaande uit de collecties van het KIT, KITLV en Universiteitsbibliotheek Leiden. Deze nieuwe collectie is op haar terrein een van de belangrijkste ter wereld. De kaartenverzamelingen van het KIT en het KITLV zijn recentelijk beschreven in *Caert-Thresoor* (KITLV: 31 (2012), 1: 26-27; KIT: 31 (2012), 3: 93-94).

Koninklijke Bibliotheek verwerft atlas uit 1571

De Koninklijke Bibliotheek heeft een bijzondere wereldatlas uit de zestiende eeuw verworven, het *Toonneel des Aerdt bodems* van Abraham Ortelius. Deze atlas wordt beschouwd als de eerste moderne atlas: een gedrukt boek met kaarten van gelijk formaat die speciaal voor die uitgave gemaakt zijn. Dit exemplaar bevat beschrijvingen in het Nederlands bij de ingekleurde kaarten. De atlas is vervaardigd in Antwerpen, in de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog. Alle kaarten zijn getekend naar door hem verzamelde bronnen door de Vlaamse kartograaf Abraham Ortelius en gegraveerd door Frans Hogenberg en de gebroeders Arsenius. De eerste uitgave in het Latijn, *Theatrum Orbis Terrarum*, werd in 1570 gedrukt door Gillis Coppens van Diest; latere uitgaven kwamen van de persen van de wereldberoemde drukker Christoffel Plantijn. Het werk werd een doorslaand succes. Na de editie in het Latijn verscheen snel deze Nederlandse en daarna ook edities en aanvullingen in het Duits, Frans, Spaans, Engels en Italiaans. Dit exemplaar bestaat uit de eerste editie uit 1571, aangevuld met kaarten uit latere supplementen, in totaal 93 kaarten. De atlas is in zijn geheel gedigitaliseerd en is online te raadplegen via <http://kb.nl/ortelius>, als bladerboek en als leesversie.

Titelpagina van het *Toonneel des Aerdt bodems* van Abraham Ortelius.

National Library of Australia toont zeldzame Blaeu-kaart

In de tentoonstelling *Mapping Our World: Terra Incognita to Australia* staat een zeldzame kaart van de hand van Johan Blaeu centraal. De kaart, *Archipelagus Orientalis, sive Asiaticus*, uit 1663 werd in 2010 in een opslag in Zweden gevonden. De kaart is voor deze tentoonstelling zorgvuldig gerestaureerd. In de tentoonstelling zijn onder meer kaarten te zien uit de collecties van de British Library, het Vaticaan en de Bibliotheque Nationale de France.

Mapping our World: Terra Incognita to Australia: National Library of Australia in Canberra, 7 november 2013 t/m 10 maart 2014.

Digitale tentoonstelling Waterstaatkundige kaarten UB Utrecht

De Universiteitsbibliotheek Utrecht presenteert de digitale tentoonstelling *Waterstaatkundige kaarten in Google Earth*. De collectie kaarten van de bekende Utrechtse hoogleraar Gerrit Moll (1785-1838) kent een sterke nadruk op hydrografie. Een deel van Molls kaartmateriaal is nu gedigitaliseerd en in samenhang toegankelijk gemaakt via deze digitale tentoonstelling. De tentoonstelling toont in chronologische volgorde ruim 120 kartografische documenten uit de periode 1600-1825, die vrijwel allemaal betrekking hebben op hydrografische aspecten in Laag-Nederland. De kaarten zijn gegeoreferent, waardoor ze op innovatieve wijze geanalyseerd kunnen worden in Google Earth. Zie: bc.library.uu.nl.

Monumenta Cartographica Neerlandica IX

Op 15 november heeft de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie in samenwerking met Explokart en de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam een studiedag gehouden bij de Bijzondere Collecties in Amsterdam. Hierbij stond het project rondom de *Atlas der Neederlanden* centraal, als mede de *Monumenta Cartographica Neerlandica* reeks. Deze reeks bevat beschrijvingen en analyses met reproducties van zeldzame in Nederland verschenen kaarten, waarvan nu dus het negende en laatste deel is verschenen. Günter Schilder werd naar aanleiding van deze mijlpaal onder meer geïnterviewd door *Het Parool*.

Geachte redactie,

Met veel interesse las ik het uitstekende artikel van Truusje Goedings over kaartafzetter David Reerigh en kaartafzitters in het algemeen in de zeventiende eeuw in Amsterdam in het laatste nummer van Caert-Thresoor. Vooral de lijst van Amsterdamse kaartafzitters is van groot belang om deze belangrijke maar binnen de kartografische geschiedenis en kunstgeschiedenis te lang genegeerde beroepsgroep verder te onderzoeken. Vandaar dat ik in het belang van dat onderzoek een aanmerking en aanvulling op de lijst wil maken. Omdat de lijst uitsluitend gebaseerd is op ondertrouwactes staan er dertien doublures in de lijst van kaartafzitters die meerdere keren trouwden. De meesten zijn vanwege dezelfde naam eenvoudig eruit te halen. Dat zijn: Cornelis Brugman trouwjaar: (1693/1700), Jan Jansz Kock (1696/1697), Alexander Reerigh (1682/1691), Jan Bax (1682/1691), Gerbrant Arentsz. (1661/1671), Abraham Adriaensz. Craen (1646/1654/1669), Willem Janse (1657/1666), Isaac Jansz. (1619/1640)¹, Hendrik Arentsz. (1619/1623). Wat lastiger zijn: Jan Pietersz. Bont (1614/1622), Hendrik Pouwels (1642/1655) Hendrik (Sijmense) Visjager (1666/1669), Carel (Baltusz) Hazar (1675/1683/1692).

Omdat het voor het onderzoek van belang is dat de lijst met Amsterdamse kaartafzitters zo volledig mogelijk is, wil ik graag elf, waaronder een aantal belangrijke, kaartafzitters toevoegen: David de Meyne (1569-1620), Abraham van Keulen (1635-1707), Pieter Pietersz. Boeteman (1653-1703), Joachim Ottens (1663-1722), Gabriel de Jonghe (1668-1717), Reinier Reiniersz. (1653-?), Lowijs Ellen (1614-?), Lambrecht Persoons (?- 1643), Abraham Persoons (1617-1664), Jan Cleijn (?- 1713) en Elbert Jacobse van Spitshoven (1637-1676).

Verdere biografische gegevens en verwijzingen naar primaire bronnen over deze en andere kaartafzitters zijn te vinden in de online database Ecartico van de werkgroep van de UvA 'De culturele industrie van Amsterdam in de Gouden Eeuw' waarvoor ik een jaar onderzoek heb gedaan naar Amsterdamse kaartafzitters. Rest mij nog een kleine inhoudelijke opmerking over het artikel. Op pagina 88 schrijft Goedings dat David Reerigh in 1677 werkte aan de kaart figuratief van Delft bijgestaan door zijn zoon Alexander. Het was echter andersom. David Reerigh heeft geen enkel kleurwerk aan deze kaart verricht zo blijkt uit de ingekomen stukken en rekeningen met betrekking tot deze kaart in het archief van Delft. Het was zijn zoon Alexander die de grote kaart van Delft een aantal keer afzette. Zijn vader had uitsluitend een coördinerende rol binnen dit grote project. Dit en meer over David Reerigh en andere Amsterdamse kaartafzitters zal te lezen zijn in mijn masterscriptie *Kaert- en Konstafsetters van Amsterdam 1600-1710. Kleuren in de marge van de culturele industrie?* die vanaf januari 2014 online te raadplegen is.

Jan Tervoort

Noot:

¹ Er staat hier abusievelijk dat Isaac Jansz 33 jaar zou zijn maar dat is de leeftijd van zijn nieuwe bruid.

Geachte redactie,

Hierbij mijn reactie op de brief van J. Tervoort:

Dat de interesse voor kaartafzitters toeneemt is verheugend. Jan Tervoort vergist zich echter. Ik heb de (mogelijke) doublures door hertrouw etc. bij mijn telling van 139 verschillende namen van kaartafzitters bewust niet meegeteld. Zoals eenvoudig is na te gaan bevat de lijst immers 162 vermeldingen. Een lijst lopend van 1596 tot 1717 met volledige registraties, daarbij aangevuld met (vele) vondsten uit andere archivalia en literatuur, sloot ik af in 2010 en zal ik opnemen in mijn studie. Wat betreft David Reerigh heb ik mij, zoals ook in diverse noten opgemerkt, eveneens beperkt. Zijn zoon Alexander die werkte aan de kaart van Schieland, zou dit werk nooit hebben kunnen doen zonder de staat van dienst en supervisie van zijn vader David. Hij vestigde zich niet lang daarna als kunstverkooper.

Wat betreft het onderzoek van Jan Tervoort wil ik nog opmerken dat het mij erg heeft bevreemd en ook teleurgesteld dat een zwaar gesubsidieerd project als 'De culturele industrie van Amsterdam in de Gouden Eeuw' opdracht geeft tot (betaald) onderzoek over exact hetzelfde onderwerp dat sinds 2006 officieel als proefschrift staat geregistreerd en waarover zeer geregeld wordt gepubliceerd, dit zonder tevoren ook maar enige vraag te stellen aan de betrokken onderzoeker, laat staan overleg te plegen. Kaartafzitters mogen 'een genegeerde beroepsgroep' zijn, maar (sinds 1989) zeker niet door mij! (Over negeren gesproken.)

Truusje Goedings

Samengesteld door Peter van der Krogt (p.c.j.vanderkrogt@uva.nl)
en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook: <http://www.explokart.eu/journals>

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Atlas, Atlas der Neederlanden. Voorburg: Asia Maior/Atlas Maior; Amsterdam: Bijzondere Collecties UvA, 2013. - ISBN 978-90-74861-35-9. - set van 10 delen. - € 6.995,- [facsimile].

Beyls, Pieter, *Een werck seer schoon ghemeten. Studie van de archiefvorming en de terminologie van de landboekhouding in het graafschap Vlaanderen (16de - 18de eeuw). Casus: kasselrij Oudenaarde en Land van Aalst* [Studia 134]. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2012. - ISBN 978 90 5746 487 4 - € 15,-.

Beyls, Pieter, 'Het Vlaamse platteland opgemeten, in kaart gebracht en naar waarde geschat. Een overzicht van de veelzijdige expertise van landmeters en prijzers in de zeventiende en achttiende eeuw in het graafschap Vlaanderen', in: *Tijdschrift*, 44 (2012), 3.

Boer, Adri den, 'De ramp van Heikamp. Historische kritiek op het Nederlandse kadasterstelsel'. *Geo-Info* 10 (2013), 7: 23-25.

Broecke, Marcel van den, 'Ortelius' engravers and engravings: How many engravers did Ortelius employ for his maps, and can they be identified?' *IMCoS Journal* 134 (Autumn 2013): 29-37.

Disco, Nil, *60 years of ITC: The International Institute for Geo-Information Science and Earth Observation*. Enschede: ITC Foundation Stichting Historie der Techniek, 2010. - 128 blz.

Dumolin, Pierre, and Peter H. Meurer, 'Two unrecorded Lafreri-type maps of Hainaut and Southern France', *Newsletter The Brussels Map Circle* 47 (Sept. 2013): 14-18.

Egmond, Marco van, & Bart Jaski, *Tales from the treasury. Highlights of the Utrecht University Library*. Utrecht: Universiteitsbibliotheek, 2013. - 96 blz. - ISBN 978-90-6701-034-4.

Freriks, Kester, 'De Neederlanden in Kroatië'. *De Boekenwereld* 29 (2013) 5: 18-21.

Genugten, Ciska van der, 'Staverden op de kaart'. *Mooi Gelderland* 10 (2013), 3: 28. [betreft schenking van twee kaarten van landgoed Staverden].

Goedings, Truusje, 'Een specialist onder vele vakgenoten: David Reerigh en zijn 'superfijn' afgezette wandkaarten van Holland (1647) en Rijnland (1687/88)'. *Caert-Thresoor* 32,3 (2013): 85-96.

Kok, Hans, '1940 Nederland in oorlogstijd 1945': A pictorial résumé of a difficult period charted by the Stichting 1940-1945 in Amsterdam'. *IMCoS Journal* 134 (Autumn 2013): 15-20.

Krogt, Peter van der, 'De kaart van Litouwen door Hessel Gerritsz. en Eimantas Ludavicius'. *De Boekenwereld* 29 (2013) 5: 28-30.

Scholten, Frans, 'De (on)betrouwbaarheid van de Topographische en Militaire Kaart'. *Caert-Thresoor* 32,3 (2013): 75-84.

Stol, Taeke, 'De geologie van de Gelderse Vallei. Een 17e-eeuwse interpretatie van de cartograaf Balthasar Lobe'. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 31 (2013), 2: 96-107.

Storms, Martijn, 'Cartografie in camouflage. Sluis (1604) wordt Salvador de Bahia (1625)'. *De Boekenwereld* 29 (2013) 5: 24-27.

Sutton, Elizabeth, 'Possessing Brazil in print, 1630-54'. *Journal for Historians of Netherlandish Art* 5 (2013) 1: 1-12.

Valerio, Vladimiro, *L'Italia prima dell'Italia: Carte geografiche e topografiche dell'Italia dal 1478 al 1861*. Como: Alessandro Dominioni Editore, 2011. - 156 blz.

Van Royen, Harry (red.), *Mercator berdacht*. Heule: Snoeck, 2013. - 160 blz. - ISBN 978-94-6161-101-7. - € 29,-.

Werner, Jan, *De Atlas der Neederlanden. Kaarten van de Republiek en het prille Koninkrijk, met 'Belgiën' en 'Coloniën'*. Voorburg: Asia Maior/Atlas Maior; Amsterdam: Bijzondere Collecties UvA, 2013. - ca. 650 blz. - ISBN 978-90-81926-44-7. - € 245,-.

Werner, Jan, 'De Atlas der Neederlanden'. *De Boekenwereld* 29 (2013) 5: 2-17.

Inhoud historisch-cartografische tijdschriften

De Hollandse Cirkel 15,2 (juni 2013)

<http://www.hollandsecirkel.nl/>

Aardoom, Leen, 'Christopher Becker (1805-1890), grondlegger van de 19de-eeuwse Arnhemse instrumentenmakersnijverheid' (blz. 106-119).

Klaasse, Zacharias, '200 jaar landelijke vastgoedregistratie (3)' (blz. 120-130).

Holsbrink, Henk, 'Eisinga onder professoren' (deel 2) (blz. 131-136).

IMCoS Journal 134 (Autumn 2013)

Kok, Hans, '1940 Nederland in oorlogstijd 1945': A pictorial résumé of a difficult period charted by the Stichting 1940-1945 in Amsterdam' (blz. 15-20).

Ganado, Alberto, 'Sceberras: From a wasteland to a city built by gentlemen for gentlemen' (blz. 23-26).

Broecke, Marcel van den, 'Ortelius' engravers and engravings: How many engravers did Ortelius employ for his maps, and can they be identified?' (blz. 29-37).

'Worth a look: Stephen Walter's 'Anthropocene' and 'Nova Utopia'' (blz. 50-52).

Newsletter The Brussels Map Circle 47 (Sept. 2013)

Dumolin, Pierre, and Peter H. Meurer, 'Two unrecorded Lafreri-type maps of Hainaut and Southern France' (blz. 14-18).

Bodenstein, Wulf, 'D'Anville's 1752 Map of India, his Commentary and English Translation' (blz. 19-25).

Inter-Antiquariaat Mefferdt & De Jonge

INKOOP en VERKOOP oude kaarten en stadsgezichten

Bernard Zweerskade 18, 1077 TZ Amsterdam, T: 020-6640841
www.inter-antiquariaat.nl interantiquariaat@chello.nl

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07

Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

Uw waardevolle documenten gaan bij ons door vakkundige handen.

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90

Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Aflassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

www.plantijnmaps.com

ANTIQUARIAT Norbert Haas

-ANTIQUE MAPS AND PRINTS -

An den Kastanien 31
47551 Bedburg-Hau (Germany)
Phone: +49 (0)2821 7115 991
Fax: +49 (0)2821 7115 993
E-mail: antiquariat-haas@online.de

www.antiquariat-norbert-haas.de

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

**20-23
Mei
2014**

**Kijkdagen
15-18 Mei**

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
2011 MT Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Koop en Verkoop
uw oude landkaarten via
www.swaen.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com

telefoon +31 (0)634268714

paulus@swaen.com

Dat Narrenschip

**Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken**

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

**Antiquariaat
Dat Narrenschip**

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 279
1012 WG Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

XXL FORMATEN

**Grote posters, land- en bouwkaarten
verborgen in het depot? Die tijd is
voorbij! Deel online de grootste
schatten van uw collectie.**

- Optisch zuivere opnames door unieke digitaliseringstechnologie
- Minimale manipulatie van kostbare originelen
- Beheer bestanden en metadata in Memorix Major
- Online toegankelijke collectie met gebruiksvriendelijke viewers

<http://picturae.com/nl/digitaliseren/groot-formaat>

'Sharing ideas, enriching your cultural heritage'